

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

Fónagy Iván
1920–2005

Egy életmű vezértényezői

Fónagy Iván bölcsészként tanulmányait a Bolyai Egyetemen, Kolozsvárt kezdte 1942-ben, de csak 1945-ben folytathatta az ELTE elődintézményében, ahol 1948-ban szerzett diplomát. Addigra azonban sorra jelentek meg számottevő publikációi, már akkor szélesen szerteágazó témakörökben (A stílus zenéje. Zenei adalékok az Ofterdingenhez: 1941–1942; Wawiri. A primitív népek költészete: 1942; A mágia és a titkos tudományok története: 1943; Adatok a magyar köznyelv újabbkori változásához: 1943). Kutatómunkáját 1948-tól a Fővárosi Könyvtár főkönyvtárosaként folytatta, innen került 1950-ben az MTA Nyelvtudományi Intézetébe, ahol 1957-től a fonetikai osztályt vezette. 1967 és 1970 között a Sorbonne vendégtanára volt, majd 1970-től nyugdíjazásáig a CNRS (Centre National de la Recherche Scientifique) ún. kutatásvezető professzoraként működött. Korábban itthon is oktatott, kapcsolatait mindvégig rendszeresen fenntartva Párizsból is. 1990-ben az MTA külső tagjává választották.

Jelképes érvényű, hogy munkásságának teljes domumentációjú összegzését 2001-ben jelentette meg (Languages within Language. An Evolutive Approach. Foundations of Semiotics Vol. 13. General Editor: Achim Eschbach. John Benjamins Publishing House, Amsterdam – Philadelphia. 2001. 828 o.), eredményeit és hatását mintegy átvezetve a 21. századba. Ennek a munkásságnak a távlatai azonban nemcsak a (tudomány)történeti időben, hanem a tematikai választásokban és továbbgyűrűzéseikben is szélesek és mélyek.

„Nyelvek a nyelvben”. Kutatásainak egyközpontú egyetemességét ez a – Valérynek a költészetről adott meghatározását („külön nyelv a nyelvben”) követő – maga választotta szókép fejezi ki a leghívebben. A szerteágazó tárgyválasztás, sokrétű metodika, vizsgálati anyag, következtetésrendszer ugyanazon báziskérdésre épül: mi a nyelv ontogenezisének képlete és leképeződése a jelen adott nyelvében. Más megfogalmazásban: egy adott nyelvi tény következetes ontogenetikai értelmezése. Az alapgondolat rendkívüli fontosságát hadd példázzák Locke szavai: „Első jelentésben a lélek a lélegzet, az angyal a küldött, és nem kételkedem abban, hogy ha vissza tudnánk menni a szavak forrásáig,

Nyelvtudományi Közlemények 102. 275–341.

minden nyelvben azt találnánk, hogy az érzékek körébe nem tartozó szavak elsődlegesen érzékelhető ideákra utalnak.”

A maga igazolását minden koncepció csakis valóságellenőrzésében nyerheti el. Ha bebizonyosodik, hogy az aktuális közlési folyamat maga is olyan módon rétegzett, hogy egyidejűleg termel és futtat információt eltérő – mondjuk így – történeti mélységű csatornán, akkor többszörösére növekszik annak a kérdésnek a súlya is, hogy a nyelvi rendszer mai állapotában felmutat-e eltérő életkorú rétegeket. Tehát a feltárás szükségyszerű első lépése eleve adott. Ennek a megtételét jelezzük a „Dallamfejtés” zárótételében, és vele a Fónagy-életmű maradandó értékét is. A hírforrás és a csatorna között föl kell vennünk egy ’második rejtjelezés’ mozzanatát, a „szabályozott esetlegességek” kódolásának fázisát. Ez a kódolási egység, amely a „torzító” nevet viseli, fejlődéstani szempontból elsődleges, ősi. Benne elementáris, a tudat által közvetlenül nem ellenőrzött összetevők kerülnek a közleménybe, annak fontos részeként. Leplezetten, közvetett módon jutnak kifejezésre, a kifejezés formájának alakjában. S ha így van, a forma is tartalom, mégpedig közvetett tartalom, amely azonban az elsődlegest, az ősit hordozza.

Az elmélet második része, a nyelvi rendszer tulajdonképpeni filogenetikai Haeckel-tétele, tökéletesen egybevág a fentiekkel. A nyelvi jelek összefüggésében, a nyelvi rendszer teljességében, a nyelvhasználat legáltalánosabban megfogalmazható szabályaiban pontos analógia figyelhető meg. A nyelv állandó formálódására vonatkozólag kétszakaszos folyamatot írhatunk le: „a) az első fázisban a beszéd szubsztanciája – a beszédszervek mimézise, a szintaktikai kifejezőmozgás (az elemek rendje, a sorrend módosulása) – amely a statikus szinkronia ideális körülményei között anyagi valóságában nem érzékelhető, egy remotivációs folyamat révén ismét érzékelhetővé válik. Egy artikulációs mozzanat vagy szintaktikai mozgás (sorrendi változás) kifejezővé, ’jelentőssé’ válik. A jelen téves használata, a lexikális vagy grammatikai metafora látens szemantikai energiákat szabadít fel, és utat nyit a külső és belső világgal való kvázi-preverbális kapcsolat felvételének, lehetővé teszi az eddig nyelvi szűrőn keresztül észlelt jelenségek újrainterpretálását. b) A második fázisban a nyelv élénken és hatékonyan reagál a beavatkozásra. A remotivációra demotivációval válaszol úgy, hogy a kifejező eltérést önkényes jellé alakítja. A nyelvi változás, a prelingvális és a nyelvi kód összjátéka a nyelv genezisét eleveníti fel. A remotiváció a távoli eredetet, a prelingvisztikus kommunikációt idézi, a demotiváció pedig a nyelvi fejlődés lényegi – demagizáló – korszakát rekapitulálja.”

A vonalvezetés a művelti részletek kifejtésében is töretlen, mert az ihletések stabilan állandóak az életműben.

Fónagy Iván alapélménye a nyelvvel kapcsolatban, úgy tűnik, elsődlegesen a hegeli világszemlélet lényegében gyökerezik. Abban az értelemben, hogy a

nyelvi jel nem egyszerűen valamilyen önmagában adott, *Ding an sich* típusú *széma*, persze így is egy rendszer elemeként, hanem hordozója saját történetének. Ez a történetiség azonban nem korlátozódik az újgrammatikus iskola fel-fogása szerinti, eredeti és jelen állapot közötti fejlődésmenetre, hanem olyan, amelynek jelenvalósága – remotivációkban, a költészet kifejező stílusfogásaiban, és így tovább –, tehát az aktuális közlésben is megnyilatkozik, megnyilatkozhat. Az *oeuvre* – emellett – utal egy másik indító meghatározottságra is. Ez Freud tanítása, illetve a távolibb háttérben Jung elmélete a kollektív tudattalanról. Legalábbis áttételekkel, de végső soron ezek vezetnek el Fónagyot saját „kettős kódolás” elméletének kidolgozásáig (l. lejjebb). E két fő eszmei vonal metszéspontja az elemzések és értelmezések origója, természetesen a szerző szaktudományos kultúrájának teljes terében, középpontként és kiindulásként. Az alapkérdés: hogyan értelmezzük ebben a szemléleti keretben mindazt, ami a nyelv? A mélyfúrásokhoz Fónagy Iván kutatásainak módszertani arzenálja pedig rendkívül gazdag, a fogalmi analízistől a kísérleti fonetika, a beszédakusztika, az észlelési tesztek és statisztikai eljárások (például az Osgood-skála) eszköztárára is kiterjedően.

A tematika és a problémakezelés tételei nála sokszor *catena* szerkezetet alkotnak, és a tételek láncolata lazább–szorosabb szövésű, konzisztens koncepcióban teljeseedik ki. Az összefoglaló művet alapul véve, a „Languages within language” jól példázza ezt, a következők szerint.

1. Az indítás szakmatörténetileg távoli pontra megy vissza, a nyelvi jel önkényességének újratárgyalásával. A szerző a „Kratylos” végső következtetésének lapidaritását igyekszik feltörni azzal, hogy a nyelvi jelek állományában nemcsak önmagukban adottan vannak számottevő mennyiségben eleve motiváltak (mint az onomatopoetikus elemek), hanem a jelek teljes készletét tekinthetjük úgy, mint amelynek egységei a motiváltság mértéke szerint indexálhatók. Igazolással azt is kimutatja, hogy remotivációjuk – ha ilyenek megjelennek – interlingválisan nagyjából azonos módon történik. Ezt kísérletes tényfeltárással igazolja, elsősorban annak kimutatásával, hogy a nem rokon nyelvek között vizsgálva is az onomatopoetikus lexikai egységek fonetikailag–fonológiaiilag sokkal közelebb esnek egymáshoz, mint az ebben a tekintetben semlegesek. A jelek (részleges) motiváltsága kézenfekvően hozzájárul a nyelvi közlés valóságfeltárájának mélységélességéhez. Ennek intézményes forrása a szótári állomány körében általánosságban is az a tulajdonság, hogy eltérő pontosságú a valóságra utalás maga. Más szóval: a referenciális erő tekintetében szóhasználatunk azért nagyon változó, mert ez a képesség, legalábbis részben, magának a szónak inherens tulajdonsága. A további pontosítást az úzusban pedig a kontextusnak kell elintéznie.

2. A valóságfeltárással kapcsolatos, közelebről a nyelvi közlemény információtartalmát érinti Fónagy központi szerepű, fő tétele, a „kettős kódolás” elmélete. Maga a kifejezés eredetileg mást jelöl: a képies (vagy általánosabban: perceptuális) és a verbális tudatelemek együttes működését, amely felfogás – Nyíri J. Kristóf szavaival – „a filozófia egész története során, Platónról Wittgensteinig jelen van”. A nyelvészet szaktudományos közismeretében azonban már a Fónagy-féle értelmezés vált honossá. Nem is tudunk másra gondolni, mint amit a szerző ért rajta, annyira közös kincsünké vált. Éppen ezért megelégedhetünk az alapgondolat felidézésével, a kijelentés modalitású közlések példáján. Bármely kijelentés rendelkezik – Griecce-szal szólva – egy ’natural’ vagy ’non-natural meaning’ (’meant N’ or ’meant NN’) komponenssel. Nevezzük ezt a fogalmi tartalmú jelentés-összetevőnek, amely tehát bele van kódolva a közleménybe. Ámde az implementációig eljutva maga ez a tartalmi összetevő keresztülfut egy másik kódolási eljáráson is, és a majd elhangzó nyelvi alakzat ezzel a művelettel válik teljes közleménnyé. A művelet, az érzelmkifejezésé, azaz a kijelentésben foglalt megnevezéshez vagy tényálláshoz való viszony mimetikusán, illetve az artikuláció módjában megváltoztatja az ejtést. Legközvetlenebbül erre az emfatisztikus alakzatok használatában ismerünk rá. A beszéd tehát ebben az értelemben „kettős kódolású”.

3. A „kettős kódolás” koncepciója valójában keretelmélet, amelyben elhelyezhetővé válik a nyelv rendszerszintjeinek mindegyike. Mi a helyzet a szintaxissal? Igen, az elv működése itt is nyilvánvalónak látszik. A költői nyelv számos megoldása, példája azt tükrözi, hogy a szokványos szórend megbomlik, a szöveg valójában kifejező szintaktikai átszerkesztésen (*syntactic gesturing*) esik át, és ennek nyomán valamilyen értelemben vett többlettartalommal telítődik. Az értelmezés alapjául Bally megállapítása szolgál, amely szerint minden „megzavart” szerkezetű mondat mögött egy semleges, azaz szabályos szerkezetű másik húzódik meg. Ehhez viszonyítva minősül a ténylegesen elhangzó megfelelő nem szabályosnak. Az alapul szolgáló szerkezet természetesen eltérően lehet szabályos a szerkezeti egységek sorrendje szempontjából attól függően, hogy mondjuk az adott nyelv alany- vagy topikprominens. A lényeg az eltérés maga, amely a jegyes és a nem jegyes (*marked* vs. *unmarked*) szembenállását jelenti. Az elemzésbe vont költői példák sokasága bizonyítja azután, hogy melyek azok a tartalmi többletek, amelyeknek a választása végett a lírikus a második, az újrakódolás mellett döntött. Egyidejűleg persze számolnunk kell azzal is, hogy a metrikus–rímes költészetben erős kényszerek még külön is kordába szorítják a szórend megválasztását. E tényben azonban ismét csak járulékos információk (*mental contents*) közvetítését kell látnunk, nem pedig valamiféle erőltetett vergődést a szótagszámok, a rímek vagy a ritmikai képletek tartása végett.

Az interpretációt illetően érdemes a következő dologgal tisztában lennünk. Nincsenek világos, és különösen nincsenek kellőképpen bizonyos ismereteink arról, hogy a szintaktikai szerkesztésnek milyen mentális folyamatok felelnek meg, „mi történik a lélekben” – ahogy Baudouin de Courtenay mondaná. Sőt azt sem tudjuk, hogy mik, milyenek az elemek mentális reprezentációi az agyban. Csak sejtéseink vannak továbbá arról, hogy az elemek kapcsolódási mechanizmusa milyen hatások alatt jut előre a kész mondatig. Ennélfogva az elmondottakat úgy kell értenünk, hogy a (feltételezett) alapszerkezetek mintegy „alá vannak következtetve” a költői szöveg mondatainak, nem pedig az utóbbiak műveleti kiindulásai. A kontamináció jelenségei a köznap nyelv szférájában is arra utalnak, hogy bizonyos alapul veendő (mögöttes) szerkezetek műveleti szinten akár egyszerre jelenhetnek meg abban a boszorkánykonyhában, amelyből a felszíni struktúra végül kikerül. Egy mindenesetre kétségtelen: a címzett rátalál valamilyen háttérre, hiszen ez nélkülözhetetlen forrása esztétikai vagy egyáltalán szellemi élményének. Fónagy Iván ebben a problémában is a legmélyebbre látott.

Mindazok a további résztémák, amelyek huzamosan foglalkoztatták, így a metafora, a szituációfüggőség, a történeti dinamizmus értelmezése, mind szervesen épülnek egybe felfogásában és elemzéseiben.

Első eredményeit Fónagy Iván 1941-ből emelte be és építette tovább a műbe. Utolsó önhivatkozásának éve 1999. Ez a történeti ív nemcsak az életteljesítmény kibontakozásának fejlődésmenetét tükrözi, hanem azokét a tudományszakokét is, amelyek a startponttól a jelenig szerves előrehaladásban bővítették ismereteinket – nem utolsósorban Fónagy Iván munkásságának jóvoltából.

Amit örököltünk tőle, egységes, gazdag, reneszánsz szellemiségű életmű.

*

Ivánt a tudományban saját személye és élettörténete egyáltalában nem érdekelte. Egyszer azt mondta, hogy egy középkori szerzetes anonimitásával dolgozik. Mégis, két említés talán megengedhető. Tanítványai iránt ugyanazzal a tisztelettel viseltetett, mint azok iránta. Mint tanár, bizonyára többekkel együtt, gyakran azon kapom magam, hogy ugyanazzal a stratégiával oktatok, mint Fónagy Iván, a professzor. Ezzel a címmel egyébiránt a Szegedi Egyetem és a Sorbonne – vele saját magát is – tisztelte meg.

Szende Tamás

Herman József 1924–2005

Kedves Tanár Úr! Kedves Mariann! Tisztelt gyászoló család!
Tisztelt jelenlévők!*

Azért gyűltünk itt ma össze, hogy végső búcsút vegyünk Herman József akadémikustól, mindannyiunk kedves és szeretett Tanár Urától.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának nevében valamint a tanítványok képviselőjében szeretném a kegyelet, az emlékezés és a hála szavait megfogalmazni.

Ehelyütt nem kell arra kitérni részletesebben, hogy Herman József Tanár Úr milyen nagyszerű pályát futott be és mily ragyogó életművet alkotott, hiszen egyrészt ez ebben a körben közismert, másrészt erről mások már kellő súllyal szóltak. Tudósi és emberi nagyságának érzékeltetésére elég lesz, ha ennek számos megnyilvánulási formája közül csak kettőre térek ki részletesebben, – ezekről rendelkezem ugyanis közeli, személyes tapasztalással – mégpedig arra, hogy mit jelentett Tanár Úr a nemzetközi latin nyelvtudománynak és mit tanítványai számára.

Hogy miért Tanár Úr latin nyelvészeti tevékenységét emelem ki sokrétű munkásságából, arra nyilván elég lesz a következőket megemlíteni. Herman József professzor munkásságában kiemelt szerepet töltött be a latin nyelvészet, nagyszámú nyelvészeti tanulmányának mintegy fele foglalkozik latin, elsősorban kései és vulgáris latin nyelvészeti kérdésekkel. Említésre érdemes, hogy romanisztikai dolgozatainak jó része is latin ihletésű, ami természetesnek mondható, hiszen a román nyelvek kialakulása, a latin-román átmenet rejtélyes, forrásokból nehezen kibontható, bonyolult s részben még ma is megoldatlan kérdésköre bővölte el Tanár Urat: tanulmányaiban számos nagyon fontos rész kérdés ragyogó megoldásával sikerült a tisztánlátást segítenie. Természetesen nem hiányzott a latin példaanyag Tanár Úr általános, elméleti jellegű nyelvészeti tanulmányaiból sem: ennél azonban fontosabb, hogy Herman József összes latin nyelvészeti, nyelvtörténelmi tanulmánya felhasználja az általános és elméleti nyelvészet módszereit és eredményeit, sőt: elmondhatjuk, hogy latin, illetve vulgáris latin nyelvészeti munkásságának éppen az elméleti megközelítés következetes alkalmazása adja meg azt a jellegzetességét, amely megkülönbözteti és kiemeli Tanár Úr tanulmányait világviszonylatban is. Ennek

* Elhangzott 2005. október 24-én a Farkasréti temetőben.

köszönhetően a legkisebb, elsőre parciálisnak tűnő kérdésről is úgy tudott előadni, írni, hogy abból mindig figyelemre méltó eredmények születtek: talán ez az egyik legfontosabb vonása Tanár Úr tanulmányainak, azok sikerességének egyik, ha nem a legfontosabb kulcsa, egyfajta védjegye. Az általános nyelv-tudomány módszerei és eredményei közül hallatlan jó érzékkel mindig azokat az aspektusokat vonta be a latin nyelvészeti problémák megoldásába, amelyek a legtöbb eredménnyel kecsegtettek. Talán kevesen tudják, hogy a nemzetközi ókortudomány egyik legnagyobb összegző sorozatának 1983-ban megjelent kötetében, a vulgáris latin kutatás történetét és eredményeit összefoglaló tanulmány szerzője egyedül Herman Józsefet és munkásságát említi és tárgyalja érdemben azok közül, akik modern nyelvészeti módszerek alkalmazásával előre vitték a vulgáris latin nyelvészeti kutatást. Így már érthető, hogy miért Herman József professzor volt az, aki kezdeményezte a vulgáris latin kutatás nemzetközi fórumának létrehozását, és meg is rendezte az első nemzetközi kései és vulgáris latin kollokviumot 1985-ben, Pécsen: a konferencia nemzetközi bizottságának tagjaként mindvégig óvó, szeretetteljes gonddal segítette annak működését, kibontakozását. A nemhogy hazai, de világviszonylatban is egyedülálló kezdeményezés életképességét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a háromévente ülésező kongresszus jövőre már 8. alkalommal kerül megrendezésre, mégpedig Oxfordban, sajnos már az alapító hérosz, Herman József professzor nélkül, de az ő szellemében, hagyatékát tovább gondolva. Végül nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a Tanár Úr egy olyan tankönyvet adott a vulgáris latinról a világnak, amely méltán példa nélküli karriert futott be: számos kiadást ért meg világnyelveken, sőt még japánul is megjelent, és végül magyarul is eljuthatott az olvasókhöz, hazánk egyetemén is szolgálatba állva mint a latin és romanisztikai nyelvészeti oktatás egyik alpműve.

De Herman József professzor nemcsak tanulmányain és könyvein keresztül tanította, bátran mondhatjuk, a világ latinista és romanista ifjúságát, hanem szóban is, akár a katedráról, akár ennél közvetlenebb formáról legyen szó. Hiszen ő maga mondta, hogy „kisszámú szenvedélyeinek egyike az egyetemi oktatás”, és ennek a szenvedélyének hódolt is, nemcsak itthon, de külföldi egyetemeken is. Ennek köszönhetően tanítványok generációi nőttek fel a szárnyai alatt és kaptak tőle életre szóló indíttatást: itthoni működése során főként romanisták, később, részben velencei professzorsága idején majd újbóli, immár végleges, de a külföldtől természetesen soha el nem szakadó hazai tevékenysége idején, már latinisták is. Az egyetemi működés mellett azonban volt még egy jellegzetes formája annak, ahogy és ahol Tanár Úr tanítványokat vonzott magához: ez pedig, talán nem meglepő módon, éppen a nemzetközi konferenciák világa volt, különösen a latin nyelvészeti és főképp a vulgáris latin kollokviumok, amelyek egyébként az ilyesfajta összejövetelek közül, elmondása szerint, a legközelebb

álltak a szívéhez. Ezeken a rendezvényeken Herman József professzor, azon túl, hogy ragyogó előadásokat tartott és a szervezőbizottságok aktív tagjaként legendásan jó diplomáciai érzékét is kamatoztatva segítette az éppen aktuális vagy már a következő konferencia szervezését, a szűkebb értelemben vett szakmai utánpótlás útjának egyengetésére is jelentős figyelmet fordított. Nemcsak hogy szívesen vette, ha hozzá fordulnak a fiatalok, vagy akár kevésbé fiatalok, különböző kérdésekkel, kérésekkel, hanem egyenesen ő hívta magához közülünk a bátortalanabbakat: nemcsak kérdéseinket válaszolta meg, hanem ő maga tett fel kérdéseket, javasolt kutatási témákat, igazított el bennünket akár tudomány-szervezési kérdésekben is. A szó legnemesebb értelmében volt *Doktorvater*, apai gondoskodással, szóval és cselekedettel segítve tanítványait, nem téve különbséget aszerint, hogy határainkon inneni, vagy túli fiatalról volt szó. Hívó szavára tanítványai bárhol felkeresték: hogy csak egyetlen jellemző példát említssek, amikor a velencei egyetemen 2001-ben szemináriumot tartott, jobban mondván kisebb kollokviumot szervezett a latin felirati nyelvészetről, Németországból, Olaszországból és Magyarországról jöttek el discipulusai, akik szintén szóhoz juthattak, beszámolva saját, témábavágó kutatásaikról. Hogy Herman professzor mennyire utolérhetetlen nyelvtelenség volt, azt jól illusztrálja, hogy Tanár Úr ezt a szemináriumot, melynek különleges hangulatához nyilván a velencei tél élménye is hozzájárult, négy világnyelven vezette, mindenféle szünet nélkül váltva az egyikről a másikra, aszerint, hogy melyik résztvevőhöz melyik világnyelvet gondolta közelebb állónak. Soha nem felejtjük, nem felejtethetjük el a Ponty utcai, majd Szilágyi Erzsébet fasori találkozókat, amikor a tartalmas és szakmai beszélgetések mellett Professzor Úr figyelmessége a vendéglátás prózaibb, materiálisabb szintjeire is kiterjedt. Soha nem felejtjük Tanár Úr nagyvonalúságát, többek között, amikor egynémely itthon elérhetetlen szakkönyvet — javaslatra — hezitálás nélkül megvett, majd saját érdeklődését is elfojtva rögtön kölcsönadott. Hiányozni fognak azok a beszélgetések, amikor nemzetközi konferenciákon, a szünetekben, a kirándulásokon eligazította tanítványait, akár szakmai, akár a szakma jeles vagy kevésbé jeles képviselőivel kapcsolatos kérdésekben, persze mindig diplomatikusan közölve finom iróniával fűszerezett véleményét. Hiányozni fog az az igaz, európai ember, tanár és kolléga, akire mindig számítani lehetett, legyen szó az élet bármely vetületéről; akire büszke lehet egyetemünk, hogy professzorának tudhatta, országunk, hogy magyar tudósként egyedülálló módon öregbítette hazánk hírnevét, és egész Európa, hogy európai tudósként és tanárként európai fiatalok generációit nevelte, oktatta.

Joggal írta hát Herman József professzor nyelvészeti pályaképében, hogy: „lesz talán utóéletem, vannak jó kollégáim és tanítványaim: bizakodom.” A bizakodás nem alaptalan, a talán pedig már biztos: a tanítványok Európaszerte megpróbálnak méltók lenni mesterükhöz, hiszen a Tanár Úr útmutatásait követve,

---

akár témáit is folytatva ápolják azt a szellemi örökséget, amelyet Herman József hagyott rájuk, ránk.

Búcsúzásképpen pedig hadd illesszek ide egy idézetet éppen Tanár Úr egyik tanulmányából, melyet a sírfeliratok „Halotti szellemeknek” jelentésű *Dis Manibus* kifejezésének szentelt. Ez a mondat egy feliratos ókori római temetési beszéd utolsó soraként így szól: „A halotti szellemek biztosítsanak neked nyugalmat és így őrizzenek meg téged, ezt kívánom”: *te di Manes tui ut quietum patiantur atque ita tueantur opto.*

Adamik Béla

Alo Raun

1905–2004

Az észt nyelvtudomány 2005-ben több jeles dátumot ünnepel: Ferdinand Johann Wiedemann (1805–1887) kétszáz éve, Paul Ariste (1905–1990) és Alo Raun száz esztendeje született. Utóbbtól tavaly – 99 éves korában – távol észt hazájától vettek végső búcsút.

1905. május 8-án egy tartui vasutas családban született Aleksei Reisman, aki 1935-től kezdve az Alo Raun nevet használta. 1917-től 1919-ig szülőhelyén egy orosz nyelvű gimnáziumban tanult, majd az önálló Észt Köztársaság államnelyvén – anyanyelvén – folytatta tanulmányait. 1924-ben iratkozott be a Tartui Egyetemre. Először indoeurópai nyelvésznek készült, de buzgón látogatta a finnugrisztikai előadásokat is. Ami az utóbbiakat illeti, Julius Mark (1890–1959) uráli nyelvészeti, Julius Mägiste (1900–1978) és a finn Lauri Kettunen (1885–1963) balti finn nyelvészeti és Walter Anderson (1885–1962) népköltészeti óráit. (Valamennyi észt oktatója – vele együtt – később a szabad világot választotta.)

1931-ben készített szakdolgozata a permi nyelveket vetette egybe. A finnugor nyelveket összehasonlító doktori értekezését – az időszakban ezen a területen egyedülként – 1935-ben védte meg, mely 1942-ben meg is jelent („Zur Komparation in den finnisch-ugrischen Sprachen”, majd 1949-ben Stockholmban „Zur Komparation im Finnisch-Ugrischen” címen adták ki). E munkához eleinte Magyarországon gyűjtött anyagot, miközben Zsirai, Gombocz és Németh Gyula egyetemi (továbbá Kodály Zoltán népzenei) óráit látogatta. Összesen másfél évet: nyolc (1931) és tíz (1932–1933) hónapot töltött hazánkban. Közben a Magyar Nyelvnek írt egy etimológiai cikket, „A magyar *húsz* szó és rokonai” címmel (1934: 93–96).

A Tartui Egyetemnek 1935-től volt oktatója. Többek között a finnugor népeket és nyelveket bemutató kurzust tartott, továbbá e nyelvek kutatásának történetét, és magyar nyelvet is tanított. Később a finnugor nyelvek török kapcsolatairól tartott órákat. 1937-ben az „Eesti Keel” című folyóirat felelős szerkesztője lett. Gyakran publikált a „Keel ja Kirjandus” című periodikában is. Írásai között szófejtések is megjelentek, például magyar vagy cseremiszi etimológiák. Az 1938–1939-es tanévben észt lektor a Turkui Egyetemen. 1939-ben ő lett az Észt Tudós Társaság első titkára. Ő volt az Akadémia Anyanyelvi Társaságának is a titkára. Még a második világháború kitörése előtt – Andrus Saareste és Julius Mägiste társaságában – Észtországot képviselte a Dmitrij Bubrih rendezte leningrádi finnugor nyelvészeti konferencián. Ezt követően a német megszállás alatt fogságba esett mordvinok és cseremiszek nyelvéről írt tanulmányt.

1944-ben Németországba emigrált négytagú családjával a szovjet megszállás elől. 1946–1949 között a hamburgi Balti Egyetemen docens, a bölcsészkar dékánhelyettese és könyvtárosa. Elméleti nyelvészeti és hangtani, összehasonlító finnugrisztikai, valamint finn és latin nyelvet tanított. 1948–49-ben egyike az egyetem három rektorának.

Öt év után, 1949-ben a Raun-család az Egyesült Államokba költözött. Eleinte Raun francia- és spanyoltanári állást töltött be az egyik Washington állami egyetemen. Guggenheim-ösztöndíjjal került 1951-ben az Indiana állambeli Bloomingtonba. 1952-ben sikerült itt, a Bloomingtoni Egyetemen állást találnia, ahol első feladata a magyar nyelv intenzív oktatása volt. 1955-ben lett ún. vendégprofesszor, 1958-ban docens, 1959-től egyetemi tanár (az adatokat elsősorban Alvre 1994: 244–247 alapján közlöm). Bloomingtonban a Kelet-Európai Intézetben a tanterven belül urál-altaji nyelveket is oktattak, és 1964-ben megalakult egy új tanszék, a Department of Uralic and Altaic Studies. Egészen addig itt volt Alo Raun munkahelye, amíg 1975-ben – hetven esztendőskorában – nyugdíjba nem vonult. Sinor Dénes szerkesztésében ekkor látott napvilágot a munkásságát elemző és elismerő ünnepi kötet, a „Studies in Finno-Ugric Linguistics. In Honor of A. Raun” (Sinor 1977).

„Raun előadásai és szemináriumai tematikájának legmeglepőbb vonása a sokszínűség, amely az idők folyamán csak gazdagodott” (Alvre 1994: 246). Paul Alvre cikke alapján álljon itt néhány tétel Alo Raunak, a bloomingtoni egyetemi oktatónak a tanrendjéből:

1952–1955: bevezetés a nyelvtudományba, általános fonológia, az uráli és a török nyelvek rokonsága, a „Kalevala”;

1953-tól: az észti és a mordvin nyelv szerkezete, a vogul és az osztják nyelv, a nyelvtudomány története, a fordítás módszertana;

1963-tól: strukturális szemantika, nyelvtipológia, a világ nyelvei, szókészlettan, lexikostatisztika, bevezetés a nyelvi taxonómiába;

1964-től: az uráli nyelvek és népek, az uráli népek szociális viszonyai, az uráli nyelvek összehasonlító fonológiája; finnugor nyelvek: a lapp, a mordvin, a magyar nyelv; magyar nyelvtörténet, magyar irodalom; üzbég nyelv.

Számos tankönyv megírása fűződik Raun nevéhez. Egy-kettő címe: „The Mordva” (1955a), „The Ostyak (Khanti) and the Vogul (Mansi)” (1955b). 1963-ben jelentette meg „Johdatusta struktuaalikielityeteeseen” című művét a helsinki Tietolipas sorozatában. E mű lett a budapesti finnugor szakos képzésnek – és egyebek mellett Hajdú híres egyetemi tankönyvének, a BUNy-nak – az alapja (Hajdú 1966). Csak az alábbi fejezetcímekre elég utalni: „Fonologia. Morfologia ja syntaksi. Kielityologia.” Az Uppsalába menekült Andrus Saarestével együtt adták ki az „Introduction to Estonian Linguistics” című kézikönyvet (Wiesbaden 1965). Tanulmányait összegyűjtötte, és 1971-ben Bloomingtonban új művel

jelentkezett: „Essays in Finno-Ugric and Finnic Linguistics”. Julius Mägistével egyidejűleg foglalkoztatta anyanyelvük szókészletének eredete. Némileg átdolgozva kiadta Mägiste terjedelmes, de csiszolatlan és hézagos kéziratát (Mägiste 1982–1983). Egyidejűleg ő is elkészítette a maga „etimológiai kézikönyvét”, észt szófejtő szótárát („Eesti keele etümoloogiline teatmik”. Rooma – Toronto 1982; Tartu 2000²). E művek túlnyomó többsége megtalálható a Bayerle Gusztáv által összeállított és Kölnben kiadott könyvészeti munkában („Alo Raun Bibliography”). Én magam mordvinisztikai, illetve finnugrisztikai munkásságom során főleg a következő dolgozatait forgattam: „Survey of the History of Mordvin Linguistics” (Raun 1977: 93–107); „The Mordvin Language” és „Proto-Uralic Comparative-historical Morphosyntax” (1988a, 1988b). Kései hazai nyelvtudományi cikkei közül egy tudománytörténeti és egy finnugor hangsúllyal kapcsolatosat érdemes megemlíteni: „Budenz József szemantikai felfogásáról és módszeréről” (1974a) és „On Stress and Length in Proto-Finno-Ugric” (1974b). Raun érdeklődési köre – mint láthattuk – a turkológiára is kiterjedt, 1969-ben jelent meg a „Basic Course in Uzbek” című tankönyve.

Alo Raun 1991-ben megözvegyült. A család barátai az egyetemre hozták fiát, Toivo Ülo Raunt, hogy egyúttal közelben élő apját is támogassa. Az ifjabb Raun azóta – mint „az uráli és altaji tanulmányok” tanára – folytatja a bloomingtoni történelem tanszéken édesapja egyetemi karrierjét: balti, finn és skandináv történelmet, észt művelődést, uráli népeket és műveltségeket tanít, valamint Oroszország mint sok etnikumú birodalom címmel előadás-sorozatot vezet.

Alo Raun élete utolsó éveit öregek menhelyén töltötte. 2004. június 14-én hunyt el. A bloomingtoni hírek szerint ismert történész fia sem törődött sokat édesapjával, aki a Finnugor Társaság, az Észt Tudós Társaság és a Societas Uralo-Altaica tiszteleti tagja volt, valamint tagja a Finn Irodalmi Társaságnak meg a Kalevala Társaságnak. Aki megkapta a finnországi Oroszlán Lovagrend keresztjét, és akit az újra független Észt Köztársaság 2001-ben – az önállóság tizedik évfordulóján – az észt államért és népért folytatott tevékenységéért magas kitüntetéssel, a Fehér Csillag renddel tüntetett ki.

Alo Raun tudós hazafi volt. Észtország teljes joggal büszke messze szakadt fiára, aki számára Észtországból indul ki minden. Szépen búcsúztatja hűségese tanítványa, Paul Alvre (2005).

Zaicz Gábor

Irodalom

- Alvre, Paul (1994), Alo Raun professzor (1905–) In: Bereczki Gáborné Mai Kiisk (vál. és szerk.), Észtország a fordulat után. BDTF, Savariae [Szombathely]. 244–247.
- Alvre, Paul (2005), In memoriam Alo Raun. LU 41: 74–78
- Bayerle, Gustav (1980), Alo Raun Bibliography. E. J. Brill, Köln.
- Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mägiste, Julius (1982–1983), Estnische etymologisches Wörterbuch. I–XII. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Raun, Alo (1934), A magyar *húsz* szó és rokonai. MNy 30: 93–96
- Raun, Alo (1955a), The Mordva. Human Relations Area Files, New Haven.
- Raun, Alo (1955b), The Ostyak (Khanti) and the Vogul (Mansi). Human Relations Area Files, New Haven.
- Raun, Alo (1963), Johdatusta struktuaalikelitieteeseen. TL 30.
- Raun, Alo – Saareste, Andrus (1965), Introduction to Estonian Linguistics Otto Harrasowitz, Wiesbaden.
- Raun, Alo (1969), Basic Course in Uzbek. UAS 59.
- Raun, Alo (1971), Essays in Finno-Ugric and Finnic Linguistics. UAS 107.
- Raun, Alo (1982), Eesti keele etimoloogiline teatmik. Maarjamaa, Rooma – Toronto. Második kiadás: Maarjamaa, Brampton – Tartu 2000.
- Raun, Alo (1974a), Budenz József szemantikai felfogásáról és módszeréről. NytudÉrt 83: 483–486.
- Raun, Alo (1974b), On Stress and Length in Proto-Finno-Ugric. AL 24: 303–306.
- Raun, Alo (1977), Survey of the History of Mordvin Linguistics. UAJb 49: 93–107.
- Raun, Alo (1988a), The Mordvin Language. In: Sinor 1988: 96–110.
- Raun, Alo (1988b), Proto-Uralic Comparative-historical Morphosyntax. In: Sinor 1988: 555–571.
- Sinor, Denis (ed.) (1977), Studies in Finno-Ugric Linguistics. In Honor of A. Raun. Indiana Univ Research, Bloomington.
- Sinor, Denis (ed.) (1988), The Uralic Languages. Description, history and foreign influences. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln.

Kovács Magdolna: Code-Switching and Language Shift in Australian Finnish in Comparison with Australian Hungarian

Åbo Akademi University Press, Turku. 2001. 250 o.

A többnyelvűség jelöletlensége azt jelenti, hogy legtöbbünk számára léteznie kell két vagy több olyan nyelvnek, nyelvváltozatnak, amelyek közül bizonyos kommunikációs helyzetben az interakció sikere érdekében kénytelenek vagyunk választani (Wardhaugh 1995: 89). A k ó d v á l t á s t többen többféle szempontból határozták meg attól függően, hogy a jelenség pszicholingvisztikai, szociálpszichológiai, szociolingvisztikai vagy tisztán nyelvi oldalát világították meg. Grosjean meghatározása szerint a kódváltás nem más, mint „két vagy több nyelv váltakozó használata ugyanazon megnyilatkozáson vagy diskurzuson belül” (Grosjean 1982: 145). Kódváltás jellemzi az emigrációban élők nyelvhasználati normáit is. Az általuk használt kontaktusváltozatot – a részleges nyelvelsajátítás vagy nyelvvesztés miatt – nyelvrendszerbeli változatosság jellemzi, amelynek feltárása számos kutatás tárgyát képezte már (vö. Haugen 1950, Clyne 1967, Blom és Gumperz 1972).

Kovács disszertációjában a kódváltások fajtáit vizsgálja az Ausztráliában élő finn és magyar emigránsok nyelvi repertoárjában. Dolgozatában az ausztrál-finn [AF] változat elemzésére összpontosít és párhuzamot von az ausztrál-magyar [AM] változattal. Célja, hogy a kontaktusváltozatok vizsgálatával bebizonyítsa, hogy az AF és az AM nyelvrendszerbeli sajátosságaiban változást, és nem véletlenszerű váltakozást érhetünk tetten. Tehát felhívja a figyelmet a kódváltás szerepére a nyelvcsereben. Érvelésének támogatására mutatja be azt a kódváltást folyamatként értelmező modellt, amely alkalmas lehet a mátrixnyelvtől való eltávolodás mértékének mérésére egy olyan emigráns beszélőközösségben, ahol a nyelvcsere éppen folyamatban van. A szerző az interjúk segítségével gyűjtött anyagban a kódváltás grammatikai jellemzőit és pragmatikai funkcióit vizsgálja.

A nyelvek közötti érintkezés szinkrón változatossága legkönnyebben a többnyelvű beszélő nyelvhasználatában érhető tetten. Ennek legfeltűnőbb jellemzője a kódváltás. Kovács az alábbi hipotézisek alátámasztására tesz kísérletet: (1) a kódváltás hasonló morfológiai változásokat indukál két morfológiai szempontból egyező felépítésű nyelv rendszerében, (2) összefüggéseket fedezhetünk fel a kódváltás következtében létrejövő strukturális egyszerűsödés, a másodiknyelv elsajátítása és a nyelvvesztés között. A kódváltás három nyelvészeti szempontú típusát szokás vizsgálni attól függően, hogy a megnyilatkozásban hol foglalnak helyet: (1) mondaton kívüli, (2) mondatok közötti és (3)

mondaton belüli kódváltás (cf. Poplack 1980, vö. Bartha 1999). A fentiek közül Kovács a mondatokon belüli kódváltás szabályszerűségeinek vizsgálatával kíván választ kapni kérdéseire. Emellett nem hanyagolja el a kódváltás pragmatikai funkcióinak elemzését sem, amelyeket összevet a strukturális változásokkal. A vizsgálat elsődleges célja pedig az, hogy felépítse azt a modellt, amely univerzálisan ugyan nem érvényes, de hasznos eszköz lehet a kódváltás és a nyelvcsere összefüggéseinek kutatásában, elsősorban az agglutináló nyelvek esetében.

A bevezető fejezetben alapos áttekintést, értékelést kapunk a kódváltás, a nyelvcsere, a nyelvfenntartás, a nyelvvesztés, a nyelvhalál szakirodalmáról. Mivel a kódváltás vizsgálatában a lexikon változásának megfigyelése elsőrendű fontosságú, a szerző kitér a kölcsönzés elméleti és terminológiai problematikájára. Végül a nyelvcseremodellek közül a „Matrix Language Frame Model” és „Matrix Language Turnover Hypothesis” néven ismert, Myers-Scotton (1999) által kidolgozott modellt, valamint Auer (1999) elméletét és a Thomason-Kaufman (1988) modellt tartja példaértékűnek.

A 2. fejezetben a szerző körüljárja az AF és AM kontaktusváltozatok kialakulásának társadalmi és történeti hátterét, amelyet a szakirodalom bemutatása követ. A szerző itt kitér azokra a nyelvi és nyelven felüli tényezőkre, amelyek meghatározzák a nyelvkontaktusokat Ausztráliában.

Ausztrália az ott beszélt nyelvek számát tekintve a világ talán legtarkább kontinense, ahol a nyelvi és kulturális pluralizmus ma már norma; a 48 őshonos nyelv mellett 200 másik nyelvet beszélnek. Az angol a nemzeti és többségi nyelv, amely mellett például finn és magyar anyanyelvű emigráns kisebbségi közösségek is élnek. A finn bevándorlók legnagyobb része az anyaországot elsősorban gazdasági okokból elhagyva az 1960-70-es években telepedett le Ausztráliában. Számuk ma meghaladja a 8.000-et. Mint köztudott, a magyarok az 1956-os forradalmat követő időszakban menekültek el Magyarországról nagyobb számban. Ausztráliában ma mintegy 25.000 magyar él az ország nagyobb városaiban. Mindkét kontaktusváltozat tehát viszonylag fiatalnak mondható. A finn és magyar nyelvi helyzetet Kovács (Tandefelt 1988 alapján) három szinten elemzi: társadalmi, közösségi és egyéni szinten. Megállapítja, hogy bár az állam támogatja a kisebbségek nyelvfenntartási törekvéseit, és a közösségek is aktívan részt vesznek a nyelv és a kultúra ápolásában, a nyelv fennmaradásának kérdése leginkább az egyén anyanyelvi kompetenciájától és nyelvválasztásától függ. Az egyén szintjén a nyelvromlás egyértelmű jelei mutatkoznak, elsősorban a második nemzedék kontaktusváltozatában. A nyelvcsere mindkét emigráns beszélőközösségben elkerülhetetlennek látszik.

Sem az AF, sem pedig az AM nem rendelkezik jelentős háttéroidalommal. A magyar kontaktusváltozatait mind emigráns, mind pedig őshonos közösségekben

sokan és sokat vizsgálták már (vö. Kálmán 1975, Kontra 1990, Fenyvesi 1998, Bartha 1993, Lanstyák 1993, Borbély 2001). A Finn Akadémia Virtaranta irányításával egy longitudinális vizsgálat során foglalkozott nagyjából a finn Amerikában beszélt változatával, kisebbrészt az AF-el (l. Virtaranta 1993). Kovács a disszertációjához e gyűjtés anyagát használta fel és elemezte; az AM adatokat maga gyűjtötte.

A 3. fejezetben a szerző bemutatja az adatközlőket, valamint az elemzésre váró korpuszt. Az adatközlőket a következők szerint kódolta: földrajzi/nyelvjárási háttér, az emigrálás időpontja, az Ausztráliában tartózkodás hossza, tanulmányok, foglalkozás.

Egy szociolingvisztikai vizsgálat értéke abban is rejlik, hogy hányféle módon gyűjtötték az abban szereplő adatokat. A szerző az adatgyűjtés módszerül az irányított beszélgetést választotta, amelyen belül alkalmaz még egy nyelvhasználati interjút, valamint feltesz néhány nyelvtudást mérő önértékelő kérdést is. Az adatgyűjtésre 1986 és 1994 között került sor Ausztráliában. Milroy (1987) szerint gyakorlati megfontolások alapján dönt a kutató arról, hogy hány adatközlőtől gyűjt anyagot. 1986-ban Hannele Hentula a finn korpuszt 50, 1992 és 1994 között Kovács a magyart 35 adatközlőtől gyűjtötte abból a megfontolásból, hogy vizsgálatában a finn anyag elemzését tartja elsődlegesnek. A vizsgálati minta értelmezett minta volt, a szerző az adatközlőket – Hentula módszerét követve – a kor és a nem figyelembevételével választotta ki (l. 1. táblázat). Az irányított beszélgetést ugyancsak meghatározott témacsoportok köré szervezte: pl. gyermekkor, az emigrálás okai, első benyomások Ausztráliáról, tanulás, munka, családi élet, barátok, szabadidő (l. Kontra 1990). Az adatközlőket különböző társasági összejöveteleken vagy újsághirdetés alapján választották ki. A magyar adatközlők – a finnekkel ellentétben – városi környezetből kerültek ki.

Kovács a 4. fejezetben kitér az olyan fogalmak meghatározásának problémájára, mint kódváltás, kölcsönzés, kódkeverés, transfer. Szinkrón vizsgálatok esetén ugyanis nincs olyan megbízható módszer, amelynek segítségével egy nyelvi elemről biztonsággal állíthatjuk, hogy kölcsönző (vö. Kontra 1990). Bár többen a szó használati gyakoriságát tartják az elkülönítés egyik legfontosabb feltételének (vö. Pfaff 1979), Kovács munkájában csak azokat a nyelvi elemeket tekinti kölcsönzavaknak, amelyek – az egyszavas kódváltással ellentétben – fonológiaiilag beépültek a fogadó nyelvbe. Hasonlóképpen nem problémamentes a társalgás alapkódjának meghatározása. Bartha, Hamers és Blanc (1989) megállapítására hivatkozva írja, hogy „a társalgás alapkódja általában az, amelyen a beszédpartnerek kommunikatív kompetenciájának összege a legnagyobb”. Az alapkód léte általában nem vitatott, meghatározása azonban annál körülményesebb lehet. A szerző itt a finn és magyar szavak előfordulási gyakorisága alapján döntött úgy, hogy az interjúk alapkódja a finn és a ma-

gyar. Tette ezt annak ellenére, hogy az egyszavas kódváltások száma nem egyező a két nyelvben. Hozzáteszi azonban, hogy az alapkód megváltozhat, például akkor, amikor angol a főmondat alanya és állítmánya.

A fejezet további részében Kovács áttekinti a mondatokon belüli kódváltás megszorításával foglalkozó elméleteket (l. Poplack 1980, 1990; di Sciullo et al 1986, Halmari 1997, Myers-Scotton 1997). Kifogásolja, hogy ezek a megszorítások főként grammatikai jellegűek és nem vesznek figyelembe egyéb olyan szociolingvisztikai, pszicholingvisztikai, pragmatikai tényezőket, amelyek kódváltást okozhatnak.

A fejezet szól a kódváltás korábbi elméleteiről is (vö. Matrix Language Frame Model, MLF Turnover Hypothesis, Muysken háromszög modellje, Auer modellje). Kovács a modellek különbözőségét abban látja, hogy szerzőik a kódváltás hosszú távú következményei közül a nyelvcserét/nyelvhalt vagy a két nyelv érintkezésének eredményeképpen kialakuló új grammatikai megszorításokat, struktúrákat emelik-e ki. Saját modelljét grammatikai, pragmatikai és szociolingvisztikai szempontok szerint építi föl, amelyben a grammatikai szempont kapja a legtöbb figyelmet.

Az 5. fejezetben a szerző összefoglalja a finn-angol kódváltás háttérodalmát, majd felsorolja azokat az egyszavas kódváltástípusokat, amelyeket a statisztikai elemzés körébe vont és amelyeket kizárt. A finn korpusz 2.503, a magyar 1.492 kódváltást tartalmaz. Ezek között szerepelnek más nyelvekre történő kódváltások is (pl. svéd, német, héber). Bár mondatbeli helyüket és szerepüket tekintve ezek nem különböznek a finn-angol, magyar-angol kódváltásoktól, mégsem képezik a statisztikai elemzés részét. Kizárja a vizsgálatból továbbá a kölcsönzavakat és a tulajdonnevek egy részét. A kölcsönzésnek két típusát szokás megkülönböztetni: (1) alkalmi kölcsönzés és (2) meghonosodott kölcsönzés (Bartha 1999:120). Kovács nem tesz különbséget a kettő között, arra hivatkozva, hogy grammatikailag nem fedezhető fel különbség a két típus között. De mivel mindkettő része lehet egy kódváltás-nyelvcseré összefüggést feltételező modellnek, a különbség létét nem tagadja. Nemcsak kódváltás-nyelvcseré összefüggésben tételezhető fel kontinuum, hanem egyazon beszélgetés során kódváltás-kölcsönzés kapcsolatában is. A szerző példákat említ arra, amikor néhány adatközlő kísérletet tett az egyszavas kódváltást kölcsönzóvá alakítani (l. *crocodile* : *krokodaili*). Ugyanezt a kontinuumot diakrón szempontból is feltehetjük. A szerző itt amellet érvel, hogy a kódváltás nem jelent közbülső állomást a kölcsönzóvá alakulás előtt. Sőt, lehetségesnek tartja, hogy a kódváltás fázisa teljesen elmarad, és a beszélő közvetlenül veszi át a kölcsönadó nyelv szavait. A háromnál többszöri előfordulást kölcsönzésnek tartja, az egyszerit vagy kétszerit alkalmi kölcsönzésnek. A leggyakrabban kölcsönzött AF szavak főnevek, amelyek a kölcsönzés gyakoriságára való tekintet nélkül fonológiai integrálódnak a kölcsön-

ző nyelv rendszerébe. A várakozással ellentétben az angol–finn kölcsönszavak listáját nem követi az angol–magyar. Az bizonyosnak látszik viszont, hogy a magyar–angol kölcsönszavak szófajukat illetően főnevek és viszonylag ritkán fordulnak elő. A vizsgálat részét képezik a tulajdonnevek közül az egyszavas kódváltások, a kölcsönzött tulajdonnevek azonban nem. Mivel a dolgozat célja, hogy egy folyamatban lévő kódváltást mutasson be, a szerző a korpusz minden kódváltástípusát megvizsgálta. Így például a függő beszédet, a befejezetlen kódváltást vagy az olyan szupraszegmentális megoldásokat, mint a metanyelvi kommentár.

Az adatokból kitűnik, hogy mind az AF, mind pedig az AM korpuszban az összes kódváltástípusból a mondaton belüli kódváltások dominálnak. A kódváltás gyakoriságát tekintve különbség fedezhető fel az életkor és a nem tekintetében. Ahogyan várható, a finn emigránsok második nemzedékének nyelvi repertoárjában fedezhető fel a legtöbb, az első nemzedékében a legkevesebb kódváltás. A harmadik nemzedék a korpuszban alulreprezentált, ezért a rá vonatkozó adatok nem szignifikánsak. Hasonlóképpen nem vonható le messzemenő következtetés a magyar adatokból, hiszen a vizsgált korpusz kisebb mint a finn. Ennek ellenére Kovács megállapítja, hogy kódváltás ugyanolyan gyakorisággal fordul elő az egyes nemzedékek nyelvi repertoárjában, és ez magyarázható többek között a magyar emigránsok jobb magyar nyelvtudásával, vagy azzal az erős érzelmi kötődéssel, amellyel a magyar emigránsok a magyar nyelv iránt viseltetnek. A nemek tekintetében az állapítható meg, hogy a finn nők többször váltottak nyelvet, mint a férfiak. A magyar adatok itt sem reprezentatívak.

A 6. fejezet a kódváltás pragmatikai funkcióit (függő beszéd, címzett kiválasztása, megjegyzés, magyarázat, témaváltoztatás stb.) elemzi mindkét korpuszban és rámutat arra, hogy ugyan a pragmatikai funkciók mind jelen vannak az adatokban, mégis alulreprezentáltak, ezért az adatközlők a kódváltást valószínűsíthetően más okból használják. A kódváltások közül a legtöbb mondaton belül történik. Ennek egyik oka az lehet, hogy egy kétszemélyes interjúhelyzet nem indokol pragmatikai kódváltást. Ezek megfigyelésére egy harmadik kutató jelenléte lett volna kívánatos. A pragmatikai funkciók közül az adatközlők a függő beszédet használták a leggyakrabban.

Kovács a 7. fejezetben a mondaton belüli grammatikai kódváltásokat vizsgálja. Kiderül, hogy az első és második generáció kódváltása különbséget mutat, ebből könnyen levonhatjuk azt a következtetést, hogy a kódváltás és a nyelvcsere összetartozó fogalmak. Az AF korpusz 74,1%-ban, az AM 80,3%-ban tartalmaz grammatikai kódváltást, itt főnevek, főneves szerkezetek fordulnak elő a leggyakrabban. A kontaktushelyzetben lévő két agglutináló nyelv strukturális változásait az esetjelölés változásának megfigyelésével érhetjük a legkönnyebben tetten.

Az eredmények a következők. A kódváltásban résztvevő szófajok előfordulási aránya megegyezni látszik a finn szófajok előfordulási gyakoriságával. Az

esetjelölés kapcsán a szerző megállapítja, hogy a finnben a leggyakoribb a jelöletlen nominativus, így a kódváltások közel fele olyan szintaktikai pozícióban jelenik meg, amely nominativust vonz. A nominativus jelöletlen a magyarban és az angolban is, ezért Kovács tendenciaszerűnek tartja, hogy a kódváltások olyan pozíciókban fordulnak elő, ahol a mátrix- és a befogadó nyelv morfológiája megegyezik. A jelöletlen nominativust megkülönbözteti az egyéb esetek jelöletlen formáitól, és az adatokból azt a következtetést vonja le, hogy a finn grammatikai esetek – a genitivus kivételével – az AF-ben jelöletlenek. Az első nemzedék 76,9%-a, a második 59,8%-a a mátrixnyelv morfológiája szerint jelöli az egyszavas kódváltások eseteit (l. 18. és 19. ábra). A magyar korpusz elemzése után a szerző egyezéseket fedez fel az AF és az AM egyszavas kódváltások esetjelölésében. Az egyetlen különbség az, hogy a magyar beszélők hajlamosabbak a mátrixnyelv morfológiai szabályainak alkalmazására. Kovács a következőkben az esetjelölés és a szintaktikai pozíciók összefüggését vizsgálja az AF korpuszban. Az AF korpuszban így például az alany, a tárgy, a habeo-szerkezet birtoka, a határozók jelöletlenek, ami többször egyezést mutat a mátrixnyelv morfológiájával, néhány esetben azonban nem. Ezeket az eseteket a szerző egyszerű transzferként értelmezi. Bizonyos esetekben a mátrix/befogadó nyelvi esetek jelöletlensége leegyszerűsítőnek tűnhet az olvasó számára, hiszen a finnben pl. a habeo-szerkezetek birtoka állító mondatokban a nominativus mellett állhat partitivusban is, a hasonló, tagadó szerkezetek birtoka pedig majdnem kizárólag partitivusban. A szerző a magyar korpuszt nem elemzi részletesen, de tesz néhány összehasonlító megjegyzést.

Összefoglalva: a kódváltásban előforduló nyelvi elemek jelölése elmozdulást mutat a mátrix nyelvtől a befogadó nyelv irányában. Az agglutináló mátrixnyelv esetében ez strukturális egyszerűsödést jelent, amely folyamat tetten érhető a nyelvvesztésben és a második nyelv elsajátításában is. A folyamat ausztrál kontextusban való vizsgálata egy későbbi kutatás témáját képezhetné.

A 8. fejezetben a szerző bemutatja azt a grammatikai kódváltások elemzése során kialakított modellt (A Kódváltás Távolságon Alapuló Kontinuum Modellje), amelyet a kódváltás leírására használhatunk egy nyelvcserehelyzetben lévő beszélőközösségben. Először a mondaton belüli kódváltás főbb típusairól szól és hangsúlyozza, hogy azokon keresztül a kontaktushelyzetben lévő mátrixnyelv egyszerűsödésének és az anyanyelvi kompetencia gyengülésének folyamatát érzékelhetjük. Így tehát a jelöletlen (smooth) és a jelzett (flagged) kódváltás, a transzfer, a grammatikailag jelöletlen alakok, a rövidebb és hosszabb beillesztett megnyilatkozások a nyelvcserefolyamat egy-egy állomását képezhetik, aminek végállomása az L1 teljes elvesztése. Az AF és AM jellemző és ritkábban előforduló kódváltástípusait a szerző példákkal szemlélteti. A kontinuum modell ezekből a kódváltástípusokból épül föl és jól érzékelteti a mátrix-

nyelvtől való eltávolodást. A modell feltételezi, hogy a nyelvcserefolyamat az alábbi módokon folyhat le, a következő kódváltástípusokkal a nyelvvesztés irányába haladva: (1) kölcsönzött kódok → jelöletlen/sima kódok → jelzett/kiemelt kódok → transzfer → jelöletlen nyelvi elemek (2) kölcsönzött kódok → jelöletlen/sima kódok → duplán jelölt kódok → rövid beillesztett megnyilatkozások → hosszú beillesztett megnyilatkozások → kevert mátrix. A mátrixnyelvtől való fokozatos eltávolodás nemcsak teljes nyelvcserét eredményez, hanem egyéb következményekkel is járhat. Előfordulhat, hogy a beszélők fenntartják a mátrixnyelvet, vagy pidgin, kreol nyelvet hoznak létre. Ilyen folyamatokat a szerző szerint leginkább olyan nyelven kívüli tényezők indukálnak, mint a nyelvek közötti kapcsolat intenzitása, a beszélők szociolingvisztikai háttere, a kétnyelvűség mértéke, attitűdök stb. Összegzésképpen a szerző megállapítja, hogy az ausztráliai finn és magyar beszélőközösségekben a nyelvcseré folyamatok elkezdődött, amelyet a fiatal generációk nyelvi repertoárjában előforduló kódváltások nagy száma is mutat. A rendszeres kódváltás hosszútávú következménye főként nyelven kívüli tényezőktől függ.

A 9. fejezet összefoglalja a tanulmányt, amelyet a függelék követ. Itt a szerző a finn és a magyar nyelv morfológiai sajátosságait vázolja fel, különös tekintettel az esetragozásra. A korpuszban előforduló kódváltások fonológiai, morfológiai és szintaktikai kiértékeléséhez a szerző egy kitűnő szoftvert használt, amelynek „ablakait” a könyv utolsó oldalain tanulmányozhatja az olvasó. Öröndetes lett volna megismerkedni az irányított beszélgetés moduljaival és az azokhoz kapcsolódó kérdésekkel.

Kovács munkájának érdeme, hogy fontos elméleti kérdéseket tárgyal, rámutat az elméletek közötti összefüggésekre, azok hiányosságaira, és modelljének felépítésével az elméleti kérdések továbbgondolására készíti az olvasót. A korpusz elemzése átfogó, lényegretörő. Továbbfejlesztése számos érdekességet tartalmazhat. Érdemes lenne tehát az elemzést kibővíteni az AM korpuszra, amelyhez az AF anyag jó alapul szolgálhat.

Duray Zsuzsa

Irodalom

- Auer, Peter (1999), From codeswitching via language mixing to fused lects: Towards a dynamic typology of bilingual speech. *The International Journal of Bilingualism* 3/4.
- Bartha Csilla (1993), Egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítései. Kandidátusi értekezés. Budapest.
- Bartha Csilla (1999), A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

- Blom, Jan-Peter – Gumperz, John (1972), Social meaning in linguistic structures: code-switching in Norway. In: Gumperz, John – Hymes, Dell (eds), *Directions in Sociolinguistics*. Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Borbély Anna (2001), *Nyelvsere*. Szociolingvisztikai kutatások a magyarországi románok közösségében. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya, Budapest.
- Clyne, Michael (1967), *Transference and triggering*. Martinus Nijhoff, The Hague.
- Di Sciullo, Anne-Marie – Muysken, Pieter – Singh, Rjenda (1986), Government and code-mixing. *Linguistics* 22.
- Fenyvesi, Anna (1998), Nyelvkontaktus és nyelvsztés az amerikai magyarban: a hasonulások sorsa a mckeesporti beszélők nyelvében. In: Sándor, Klára (szerk.), *Nyelvi változó – nyelvi változás. A 9. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. JGYTF Kiadó, Szeged.
- Grosjean, François (1982), *Life with Two Languages. An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press, Cambridge – Massachusetts – London. 145.
- Halmari, Helena (1997), *Government and Codeswitching. Explaining American Finnish*. Studies in Bilingualism 12. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- Hamers, Josiane F. – Blanc, Michael (1989), *Bilinguality and Bilingualism*. Cambridge UP, Cambridge.
- Haugen, Einar (1950), The analysis of linguistic borrowing. *Language* 26/2: 210–231.
- Kálmán, Béla (1975), *Nyelvjárásaink*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kontra, Miklós (1990), *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Linguistica, Series A 5. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Lanstyák, István (1993), *A szlovákiai magyar nyelvváltozatok nyelvkörnyezeti és kontaktusnyelvészeti kérdése*. Kandidátusi értekezés. Pozsony.
- Milroy, Lesley (1987), *Observing and Analysing Natural Language. A Critical Account of Sociolinguistic Method*. Language in Society 12. Basil Blackwell, Oxford.
- Myers-Scotton, Carol (1997), *Code-switching*. In: Coulmas, Florian (ed.), *The Handbook of Sociolinguistics*. Blackwell Handbooks in Linguistics 4. Blackwell, Oxford.
- Myers-Scotton, Carol (1999), *A way to dusty death: the Matrix Language turnover hypothesis*. In: Grenoble, Leonore A. – Whaley, Lindsay J. (eds), *Endangered languages. Language loss and community response*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Pfaff, Carol (1979), Constraints on Language Mixing: Intrasentential code-switching and borrowing in Spanish/English. *Lg* 55/2: 291–318.
- Poplack, Shana (1980), „Sometimes I’ll start a sentence in English Y TERMINO EN ESPAÑOL”: Towards a typology of code-switching. *Linguistics* 18/7–8: 581–618.
- Poplack, Shana – Wheeler, Susan – Westwood, Anneli (1990), *Distinguishing language contact phenomena: Evidence from Finnish–English bilingualism*. In: Jacobson, Rodolfo (ed.), *Codeswitching as a Worldwide Phenomenon*. Peter Lang, New York.
- Tandefelt, Marika (1988), *Mellan två språk. En fallstudie om språkbevarande och språkbyte i Finland. Between two Language. A Case Study of Language Maintenance and Language Shift in Finland. With a Summary in English*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Multiethnica Upsaliensia 3. Uppsala universitetet, Uppsala.

- Thomason, Sarah Grey – Kaufman, Terence (1988), *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford.
- Virtaranta, Pertti – Jönsson-Korhola, Hannele – Martin, Maisa – Kainulainen, Maija (1993), *Amerikansuomi*. TL 125.
- Wardhaugh, Ronald (1995), *Szociolingvisztika*. Osiris – Századvég, Budapest.

**Vászolyi–Vasse, Eric: Syrjaenica I–III.
Narratives, Folklore and Folk Poetry from Eight Dialects of
the Komi Language**

Specimina Sibirica XV, XVII, XIX. Savariae – Szombathely 1999, 2001, 2003. 577, 531, 474 o.

1. Vászolyi Eriknek három kötetes zürjén szöveggyűjteménye mind a hazai, mind a nemzetközi permisztikának kimagasló teljesítménye, nagy eredménye. Az uráli-finnugor nyelvtudomány számára a terepmunkával gyűjtött anyag (szövegek, szótárak) minden kutatás alapja, mondhatjuk: sine qua non-ja. Az uráli nyelvek nem rendelkeznek régi írásbeliséggel, ennél fogva a kutatás számára elengedhetetlenül fontos a helyszíni gyűjtés. Ma is helytállóak Paavo Ravila szavai: „Die finnisch-ugrische Forschung steht und fällt mit dem Material, das man unter dem Volke hat sammeln können und weiterhin sammeln wird” (Ravila: 1938: VII). Melyek az előfeltételei a helyszíni gyűjtőmunkának: 1) A gyűjtő nyelvésznek jól – elméletileg és a társalgás szintjén – meg kell tanulnia a kutatandó nyelvet, meg kell ismerkednie a vizsgálandó nép életkörülményeivel, szokásaival. 2) El kell utaznia a terepre, vállalnia kell az út viszontagságait, olykor gyötrelmeit. 3) Közvetlen kontaktusteremtő embernek kell lennie, különben a kitűzött feladatokat nem tudja elvégezni; alkalmazkodni kell a terephez (erdős, mocsaras terület, nyáron a szúnyogok inváziója), a helyi lakosság mindennapi életéhez, pl. étkezési és ivászati „szabályokhoz”, egyébként nem fogadják be maguk közé. 4) A magnetofonnal vagy diktafonnal felvett nyelvi anyagot lehetőleg még a helyszínen papírra kell vetni, mivel ez odahaza már nem biztos, hogy sikerül. A Vászolyi Erik által közzétett szövegek terjedelme (bevezetéssel, angol fordítással és jegyzetekkel együtt 1582 lap. Ez azt jelenti, hogy az önmagára kirótt tudományos feladatot kiválóan teljesítette (az alábbiakban erről részletesebben szólunk). Gyűjtőtevékenységét 1959–1960-ban és 1966-ban végezte. 1968-ban el kellett hagynia hazáját: Anglián keresztül Ausztráliába távozott. Az első kötet XXIV. lapján azt olvashatjuk, hogy hosszú útján egyetlen értékes va-

gyona zürjén hangfelvételei és azok transzkripciója volt. Megható, kedvesen önéleplező sorok: az életvidám, nem egyszer bohém Erik másik arca tárul elénk: a tudományért élő tudós jellemvonásai.

2. Vászolyi Erik pályáján külföldre való távozásával kétségkívül törés, pontosabban paradigmaváltás következett be. A távolság és a könyvtárhiány miatt nem foglalkozhatott permisztikával, finnugrisztikával. Az 1968 óta eltelt időben azonban az ausztráliai nyelvek kiváló kutatója vált belőle; ezt bizonyítja idevágó nagyszámú publikációja. De a permisztikához sem lett hűtlen. Sajtó alá rendezte és „Syrjaenica” címen – igaz hosszú késéssel (1999, 2001, 2003) – közzétette zürjén (komi) szövegeit. A kiadásért Pusztay Jánost illeti a köszönet, aki Vászolyi kiadványát felvette *Specimina Sibirica* sorozatába.

3.1. Az első kötet első részében (IX–XXXIX) megismerkedhetünk a kutatóút történetével. A X–XVIII. lapok az első expedícióról szólnak. Vászolyi Erik örömmel ad arról számot, hogy gyűjtőmunkájához rögtön az elején szerencse is társult: „... my lucky day was the one when we commenced our regular sessions with the unforgettable Marija Vyuchejskaja” (XI). M. V. a Kanyin félszigeten született és ott nőtt fel. Nyelvezete izsmai típusú nyelvjárás, korábban ismeretlen volt a kutatás számára, így Vászolyi a felfedezője ennek az izsmai alnyelvjárásnak. Leningrádból Moszkván keresztül Sziktivkarba utazott, ahol főiskolai hallgatók letkai és közép-inyvai permják nyelvét tanulmányozta. Permják nyelvésztere R. M. Batalova, ma nemzetközileg elismert komi kutató. További tanulmányútjai: Felső-Izsma, Alsó-Ob, Felső-Jusva, Felső-Vicsegda. – Vászolyi Erik második kutatóútja 1966-ban volt. A két gyűjtőtűt közötti intermezzóként 1960 decemberében – 1961 januárjában módjában volt Moszkvában E. V. Boteva (Verch-Juśva) permják nyelvész nő anyanyelvét tanulmányozni. 1966 májusában A. Vanejev kíséretében először az udorai nyelvjárásból gyűjtött nyelvi anyagot. Ezt követően október 17-én G. Barakszanovval először Izma városba, majd ettől északra Ust'-Usa, Kolva és Nevikbež vidékére utaztak. Ez volt Vászolyi Eriknek második felfedezése. Az itt élő lakosok tulajdonképpen elzürjénesezett jurák-szamojédok, nyelvük izsmai típusú zürjén nyelvjárás. Gyűjtésének különösen értékes darabjai a nyenyec eredetű epikus énekek (*sudbabc* és *jarabc*).

Vászolyi Erik hangjelölése fonematikus, jóllehet egyik-másik fonémát az eddigi szokástól eltérően jelöli, pl. $y = i$, $\tilde{o} = e$ (jelen kiadványban nyomdatechnikai okokból $\emptyset$), ez azonban nem zavaró. Az összetett szavakat egybeírja (*sarpi*; 'királyfi', *kipydas* 'tenyér', de *kør-vid'edyśjas* 'reindeer herdsman', 262), egyéb források kötőjeleket használnak: *sar-pi*, *ki-piđes*. Ez is védhető: a) a kötőjel a szóhatárt pontosan jelöli, b) vitatott esetekben (összetétel, szókapcsolat) nem foglal állást.

Elég behatóan tárgyalja a szerző a nyelvjárás, nyelvjárásterület, makrodialektus, szubdialektus problémáját (XXXI–XXXIII). Valóban kissé bizarrul hang-

zik izsmainak nevezni az Izma mellett, a Kanyin- és a Kola-félszigeten, valamint az Alsó-Ob vidékén beszélt nyelvjárásokat. Ezzel kapcsolatban ezt írta: „Lasuk szovjet etnográfus kutatásaiból tudjuk, hogy a zürjének a XVI–XVII. században kezdték benépesíteni az Izma és a Pecsora folyók vidékét” (Rédei 1962: 94). Következésképpen a Kola-, Kanyin-félszigeti és a szibériai zürjén települések nem lehetnek régebbiek a XVIII. századnál.

A XL–XLIV. lapok az informánsok (nyelvmesterek) adatait tartalmazzák. Ezt követi a köszönetnyilvánítás, a rövidítések jegyzéke és a bibliográfia (XLV–XLVII).

Az első kötet a következő nyelvjárásokból közöl szövegeket (elbeszélések, népmesék, énekek stb.): 1. Upper Izhma (Felső-Izma), 51–142; 2. Lower Ob (Alsó-Ob), 145–220; 3. Kanin Peninsula (Kanyin-félsziget), 223–281; 4. Upper Jusva (Felső-Jusva), 285–312; 5. Middle Inva (Közép-Inyva), 315–430; 6. Udora, 433–577. Mindegyik nyelvjárási szövegrészhez jegyzetek és kommentárok csatlakoznak.

Vászolyi szerint a közép-inyvai nyelvjárásban a (*v*) frikatívának két allofonja van: *v* és *w*. Az én déli permják szövegeimben ugyanez a helyzet (Rédei 1978: 471–472). A két allofont Vászolyi a szövegekben jelöli, én nem. A *w* intervokális helyzetben kiesik: *oa* ~ *owa* 'élek', *suae* ~ *suwawe* 'áll' (Rédei passim, Vászolyi passim). Vászolyi (316. 1.) megállapítja, hogy egyikünk sem végzett laboratóriumi vizsgálatokat (való igaz!), éppen ezért nem tudom, hogy mennyi az alapja nála a gégezárhang [ʔ] meglétének.

3.2. A Syrjaenica második kötete a Kolva–Usza (voltaképpen Alsó-Kolva, Alsó-Usza és Közép-Pecsora) vidéki nyelvjárásokat mutatja be. Ezt az izsmai típusú nyelvjáróterületet – mint erről már szóltam – Vászolyi Erik fedezte fel a tudomány számára. A zürjén (komi) lakosság genetikailag jurák-szamojéd eredetű. A jurákok számára a letelepülés életmódváltozással és nyelvcserevel járt együtt. Etnikai egyveleg keletkezett a jurák többségből és a zürjén kisebbségből. A lakosság ma zürjénül beszél. A nyelvváltás ellenére a jurák örökségből sok minden megőrződött: népszokások, folklór, nagyszámú jurák jövevényszó. A letelepült és zürjénül beszélő jurákok magukat kominak hívják, az idegenek *jaran*, *Kolva-jaran* névvel illetik őket. A jurákul beszélők neve *vyenči*, ők magukat *nyenyecek*nek tekintik. A nyelvjárás izsmai jellegére utal a *č*, *ž* ~ *t'* *d'* váltakozás. A morfológia és szintaxis tipikusan izsmai vonásokat mutat. A szövegek műfaji megoszlása: elbeszélések, epikus énekek (szagák), népmesék, lírai dalok. A szövegekhez alapos jegyzet- és kommentáranyag csatlakozik.

3.3. A Syrjaenica harmadik kötete a felső-vicsegdai (Upper Vychegda) szövegeket tartalmazza. A Felső-Vicsegda problematikus nyelvjáróterület, mivel heterogén nyelvjárások és alnyelvjárások tartoznak ide. A szövegek az alábbi helyekről valók: Kortkeros, Pezmog, Maža, Nebdin, Storoževsk. A FV nyelv-

járás az $l \sim v$ váltakozást képviseli (l. irodalmi és köznyelv, AV, KV, Ud.). Vászolyi szerint a (v) fonémának két allofonja van: szó- és szótagkezdeten labiodentális (v), szóvégen és szótagvégi helyzetben bilabiális (w). Wichmann, Fokos, Rédei szintén (v) fonémával számol, de a (w) allofont nem jelölik vagy nem veszik figyelembe. Žilina – Baraksanov (1971: 28–29) a Szkr. nyelvjárásban a v mellett meghatározott fonetikai helyzetben $w-t$ is jelöl. Véleményem szerint elegendő lett volna a v/w előfordulásáról a bevezetésben szólni, ám ízlés dolga s így megengedhető nyelvjárási szövegekben az allofonokat is jelölni. Az y és $\emptyset$ fonémáknak nem első szótagban ... és ε allofónjai vannak. Az általam publikált FV szövegekben más hangjelöléssel ($i - i$, $e - e$) ugyanez a hangviszony van (Rédei 1978: 207).

A szövegek műfajok szerinti csoportosítása ugyanaz, mint az első és a második kötetben. Különösen értékes darabjai a felső-vicsegsdai szövegeknek a zürjén nép mondabeli hőseiről (*bagatir*) szóló mondák, legendák: *kert-ajka, jurka* (44–59). A népmesék, siratóénekek (halott- és menyasszonysiratók), gyermekdalok, szerelmes énekek mind-mind a régi zürjén népeletet és népszokásokat tárják elénk.

Vászolyi a *šylad* 'énekeltek' alakot *šylannyd*-ből vezeti le (72, 431). Ugyanígy *kerad* 'csináltak', *šetad* 'adtok', *munad* 'mentek' < *kerannyd, šetannyd, munannyd* (432, 436). A Pl2. személyének igei személyragja *-annid, -anid, -ad, at(e)* (özürj. *-adnid*) váltakozatokat mutat. Közülük az *-ad, -ade, -ate* képviseli az eredeti formát: őspirmi **-atεk>* zürj. P *munate*, Lu. *munade* ~ votj. *minodj, miniškodj*. Az *-annid, -anid*, özürj. *adnid (munadnid)* másodlagos, a *nid* birtokos személyjelnek (*velnid* 'lovak') az igeragozási paradigmába való behatolása révén jött létre. Az özürjénben többes 1. személyű *-amnim* személyrag is van: *eskamnim* 'hiszünk', *iždamnim* 'magasztalunk' (Lytkin 1952: 111–112).

A 406–421 lapokon érdekes „dicsérő” énekeket olvashatunk (a 22–31 számú dalok). Az énekesek improvizálnak: a jelenlévők közül két személyről – egy nőről és egy férfiről énekelnek. A műfaj neve zürjénül *šiledčan-kiv*, oroszul *величная песня* 'köszöntő, dicsérő ének'. Vászolyi John G. Coates javaslatára *encomium*-nak nevezi ezt a daltípust. A Vym folyó tájékán magam is gyűjtöttem ilyen dalokat: 15, 16, 17 (Rédei 1978: 68–72).

Vászolyi Eriknek három kötetes Syrjaenica című szöveggyűjteménye a szerző életművének egyik csúcsteljesítménye. A kiadvány mind a folklorisztika, mind pedig a finnugor (azon belül a zürjén) nyelvészet (szövegnyelvészet, mondattan, alaktan, hangtan, etimológia stb.) gazdag tárháza. A könyv megjelenéséhez szívből gratulálunk és a szerzőnek további tudományos sikereket kívánunk.

Rédei Károly

Irodalom

- Lytkin, V.I. [Лыткин, В. И.] (1952), Древнепермский язык. Издательство Академии Наук СССР, Москва.
- Ravila, Paavo (1938), Paasonen, H., Mordwinische Volksdichtung. Hrsg. und übersetzt von P. Ravila. MSFOu. 77.
- Rédei Károly (1962), Jurák-szamojéd jövevényszók a zürjén nyelvben. NyK 64: 71–95.
- Rédei Károly (1978), Zyrian Folklore Texts. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Žilina, T. I. – Baraksanov, G. G. [Жилина, Т. И. – Бараксанов, Г. Г.] (1971), Присыктывкарский диалект и коми литературный язык. Наука, Москва.

Fehértói Katalin: Árpád-kori személynévtár (1000–1301)

Akadémiai Kiadó, Budapest. 2004. 895 o.

A magyar nyelv történeti vizsgálatán belül újabban felértékelődött a névtani kutatások szerepe. Különösen igaz ez a nagy összefoglaló munkák (etimológiai szótárak, ómagyar történeti grammatika) elkészültét követő időkre. Ezekben a nagyszabású szintézisekben értelemszerűen elsősorban a nyelvtudomány belső ügyei tisztázódtak: a nyelvi rendszer fejlődéstörténetének számos alapvető kérdése kapott az addigiaknál alaposabb, árnyaltabb megvilágítást, nem egyszer a korábbiakhoz képest új értelmezést, sőt ennek keretében új vizsgálati területek is megjelentek. Ám eközben a magyar nyelvtörténeti kutatásokban némileg háttérbe szorult – magától értetődően főleg a grammatikai vizsgálatok túlsúlya miatt – az az általános történettudományi érdeklődés, népiség- és művelődéstörténeti fogékonyság, amely a magyar nyelvtörténetírást hagyományosan, szinte a kezdetek óta jellemezte.

Ebből következően az utóbbi időben kissé felbillent az az egyensúlyi viszony, amely a régebbi történetünk feltárásában az ebben illetékes tudományterületek között fennállt. Másként fogalmazva: a magyar nyelvtörténetírás egyes területeken, bizonyos korokra vonatkozóan nem tudta megfelelően követni a történettudományi vizsgálatok fel-felgyorsuló ütemét. Ennek az adósságnak aztán természetesen meglették a következményei is: a nyelvészet eredményeit számos kérdésben nélkülözni nem tudó történészek sokszor idejétmúlt, korszerűtlen s nem ritkán téves nézetekre voltak kénytelenek támaszkodni munkájukban. A

nyelvtörténészeknek ebben a folyamatban rendre az a szerep jutott, hogy figyelemztessék történettudós kollégáikat az általuk felhasznált nyelvészeti ismeretanyag bizonytalanságaira. Mindez azt mutatja, hogy azokban a kutatási témákban, amelyekben a különböző tudományágak munkája erősen egymásra épül, s így eredményei szorosán kiegészítik egymást, különösen feltűnővé válhat, ha egy-egy részterület művelése valamelyest elmarad a többiétől.

A különböző történeti érdeklődésű diszciplínák együttműködésére a magyarság történetének kutatásában annál nagyobb szükség van, minél korábbi időszak megismeréséről van szó. A magyar nyelvtörténetírás különféle módszerek alkalmazása révén több ezer évre visszamenően tud nyilatkozni a magyar nyelv múltját illetően, ám a feltárás mélységének és hitelességének a vonatkozásában a magyar nyelvű írásosság első emlékeinek a megjelenését követően számottevően megnőnek a kutatások lehetőségei. Ebből adódóan az Árpád-kor magyarságtörténetének jó néhány kérdését – és nem csak az olyanokat, amelyek a nyelv belső rendszerét, struktúrájának a szabályszerűségeit érintik – a történeti nyelvtudomány eredményei nélkül tárgyalni nem lehet.

Amit a nyelvtörténész az Árpád-kor nyelvéről tud, azt jórészt a korból fennmaradt nyelvi emlékekből tudja. Nem csupán azokból persze, hiszen a nyelvemlékek elemzése, interpretálása a nyelvtudomány egész ismeretanyagára támaszkodva történik, a mindenkor érvényesnek tartott – azaz a tudományos megismerés fejlődését tükröző – tudományos elméletek és módszerek felhasználásán alapul. Ebből adódóan a nyelvtörténetírás állandóan felül kell, hogy vizsgálja a különböző forrásokból vett ismereteit s az ezekből leszűrt eredményeit, azaz a nyelvtörténészeknek a mindenkori tudását időről időre újra és újra szembesítenie kell a források anyagával. Ez a feladata még akkor is meglenne, ha a forrásoknak állandó, változatlan körével számolhatnánk csupán, de nyilvánvalóan fokozottan áll az olyan esetekben, amikor – a kutatók öröme és a vizsgálatok nagy hasznára – újabb és újabb források válnak kutathatóvá, és kerülnek be a tudomány vérkeringésébe.

Közismert dolog, hogy az Árpád-kori forrásaink óriási többsége (a Halotti beszéd és könyörgés, valamint az Ómagyar Mária-siralom kivételével valójában mindegyike) szórványemlék, azaz olyan, többnyire latin nyelvű szöveg, amely magyar elemeket, főleg hely- és személyneveket tartalmaz. E források nyelvtörténeti szempontú feltárása alapvetően a történeti névkutatás feladata, s még a hang- és helyesírás-történeti, alak- és szótörténeti hasznosításuk is igazából csak e szakterület eredményeire alapozva képzelhető el.

E tudományág komoly eredményeket ért el az Árpád-kor névtörténetének vizsgálatában, elég ha e helyütt csupán Melich János, Gombocz Zoltán, Pais Dezső, Bárczi Géza, Kniezsa István ide vonatkozó munkásságára utalunk. Az Árpád-kori nevek és az őket tartalmazó nyelvemlékek vizsgálata különösen a 20.

század második negyedében volt a figyelem középpontjában: számos ide tartozó kérdésben az abban az időben született eredmények a mai tudásunkat is meghatározó módon befolyásolják. Ám ezt követően – itt nem részletezendő okok folytán – majd negyedszázados apály következett be nemcsak az Árpád-kor hely- és személyneveivel való foglalkozás terén, hanem az egész magyar névkutatásban is.

A 20. század utolsó negyedében aztán ismét újból egyre határozottabban lábra kapott a történeti névkutatás, amelyen belül az utóbbi másfél-két évtizedben – elsősorban Kiss Lajos és Benkő Loránd tevékenysége nyomán – az Árpád-kor vizsgálata került mind inkább az érdeklődés középpontjába. Kiss Lajos elsősorban a korszak helynévtörténetére irányította rá a figyelmet, Benkő Loránd ez időben írott munkáiban a két névfajta vizsgálata nagyjából egyensúlyban volt. (Ehhez azt is hozzátehetjük, hogy a hely- és a személynevek vizsgálatának sokat hangoztatott összhangja olyan mértékben talán senkinél sem valósult meg a magyar kutatók közül, mint éppen nála a jelzett időben és ma is.) Mellettük mások is mutattak fel fontos eredményeket e témakörben: a helynévkutatók közül Mező András, a személyneveket vizsgálók közül pedig Fehértói Katalin nevét emelhetjük ki elsősorban.

Az Árpád-kori névanyag vizsgálatában ez idő tájt is az etimológiai elemzéseké volt a vezető szerep és azé még ma is, ugyanúgy, ahogyan a névfejtés dominanciája a magyar névtani kutatások egészét is jellemzi. Az utóbbi évtizedekben azonban a kutatók leginkább a korábbi névfejtések revízióját, hibáinak kijavítását tekintették fő feladatuknak. Ezt az igényt leghatározottabban és többször is visszatérően Benkő Loránd fogalmazta meg (lásd pl. 1995: 402 és 2003: 68), utalva arra a kötelezettségre is, amelyet a tudományos együttműködésben a névkutatásnak más tudományok irányában teljesítenie kell.

Az egyes nevekről való, főleg etimológiai természetű ismeretek bővülésével azonban nemigen tartott lépést a nevek rendszerének mind pontosabb feltárása. E téren valamelyest többet tettek a helynévkutatók, hiszen több monográfiát és egész sor olyan tanulmányt említhetnénk, amelyekben a nagyobb összefüggések bemutatására történtek kísérletek, ám az Árpád-kor személyneveinek kutatása rendszertani tekintetben alig haladt valamit is előre: átfogó ismereteink szinte ma sem haladják meg azokat, amelyeket még a 20. század első felében tevékenykedő kutatók tártak fel. Az e kérdéskörben való előrelépést megítélésem szerint jelentősen akadályozta az a tényező is, hogy sem az Árpád-kor személynévi, sem a helynévi adataira vonatkozóan mindezidáig nem készült el egy olyan korszerű kiadvány, amely a korszak forrásainak a lehető legteljesebb feltárására vállalkozott volna.

A helynévkutatás terén a hiányt még valamennyire pótolja Csánki Dezső és Györffy György történeti földrajza, amelyek nagy számban és többnyire megbíz-

ható formában hozzák elő a névadatokat. Hasonló összeállítást az Árpád-kor személyneveiről azonban nem tudunk említeni, noha számos olyan tervet, próbálkozást ismerünk, amely e feladat megoldására született.

Fehértói Katalin a magyar névkutatás évszázados adósságát törlesztette tehát az Árpád-kori személynévtár (ÁSz)¹ közrebocsátásával, s ilyen értelemben megítélésem szerint korszakos jelentőségű alkotást hozott létre a magyar személynévkutatásban. Hogy ennek a megállapításnak a hitelét megteremtsem – s a kijelentés ne csupán kiüresedett frázisként hasson, úgy, ahogyan nagyon sűrűn használják –, a fentiekben igyekeztem vázolni azt a tudománytörténeti helyzetet, amelyben e névtár megszületett, vállalva azt is, hogy recenzióba kevésbé illően viszonylag hosszasan nem magáról a bemutatandó műről szólok. A továbbiakban a névtár tudományos értékét tartalmának elemzésével is igyekszem bizonyítani.

Egy alapvetően nyelvtörténeti célú szótár legfontosabb jellemzője talán a hitelesség és a megbízhatóság. Milyen tényezők teremthetik meg ezt leginkább? Elsőrenden mindenképpen a szerző, szerkesztő személye. Fehértói Katalin e munkája iránt egész eddigi tudományos tevékenysége alapján is nagyfokú bizalommal lehetünk, mivel mintegy négy évtizede nagy sikerrel kutatja a személyneveket. Nagyszámú publikációja között a legtöbb névfejtésekkel foglalkozik, de számos rendszertani jellegű összefoglalást is írt, a legkiválóbbat talán a 14. századi megkülönböztető nevekről (Fehértói 1969). Dolgozatai szinte kivétel nélkül az ómagyar névadással foglalkoznak. Fehértói Katalin – Benkő Loránd mellett – az Árpád-kori magyar személynevek legkiválóbb ismerője. Névtárak szerkesztésében már az ÁSz megalkotása előtt is komoly gyakorlatot szerzett, hiszen – valójában e nagy munka első lépéseként – 1983-ban megjelentette az „Árpád-kori kis személynévtár”-at, amelyben öt jelentős nyelvemlékünk 6.800 személynevét adta közre. A mű igen kedvező fogadtatását nem is annyira a recenziók jelezték (amelyek különös módon külföldön nagyobb számban jelentek meg róla, mint itthon), hanem a számos hivatkozás is, amely nemcsak azt mutatta, hogy az efféle munkákra nagy szükségük van a szakembereknek, hanem azt is, hogy az a közzétételi mód, amelyet a szerző választott, szakmai körökben teljes egyetértésre talált. A névanyag elméleti hasznosításából itt csupán azt emelem ki, hogy a szerző bemutatta: az öt névjegyzék anyagának mindössze egyötöde a magyar közszoói eredetű név (1981: 34–35; Fehértói 1997: 71–75). E szakmai szempontból kétségkívül meglepő megállapítás jelentőségét módszertani tekintetben is hangsúlyozni kell, hiszen azt jelzi, hogy a rendszeres vizsgálatok eredményei gyakran nem igazolják a korábbi, mondhatni impresszi-

¹ A továbbiakban így módon említem rövidített formában a munkát. A névtár maga sajnos, nem ad ajánlást erre vonatkozóan.

onisztikus szemléletű kutatások alapvető tételeit sem. Az efféle eredmények pedig csak még inkább fokozták azt a várakozást, amellyel a szakmai közönség a készülő nagy Árpád-kori személynévtár megjelenése elé tekintett.

A szótárírás sikerét nyelvtörténeti munkák esetében erősen befolyásolja a források megfelelő megválasztása. Fehértói Katalin e tekintetben nagyon világosan jelölte ki kutatásai hatókörét: névtárában az Árpád-korból fennmaradt valamennyi kiadott forrás személyt jelölő neveit gyűjtötte egybe. A kronológiai határok ilyen megválasztása mind elvi, mind gyakorlati szempontból helyeselhető. Egyrészt azért, mert az Árpád-kor a különféle célokkal végzett vizsgálatokban sokféle tudományterületen jól bevált időegységnek bizonyult, másrészt pedig azért, mert a választás révén egy ember által is még viszonylag jól átfogható névanyaggal került szembe a szerző. Az 1000 és 1301 közötti időből fennmaradt mintegy tízezer oklevél, lajstrom, elbeszélő forrás stb. közül csak mintegy ezer oklevél nincs máig sem kiadva. Helyesen tette Fehértói Katalin, hogy ezekkel nem foglalkozott: e forrásanyagnak a kutatásba való bekapcsolását a középkorkutató történész-levéltáros szakemberektől várhatjuk.

A kiadott dokumentumok nagy hányada megbízható forrásként áll a kutatók rendelkezésére. Nagyon fontos kérdés ugyanakkor, hogy a szerző a legjobb, leghitelesebb kiadásokat használja-e fel, hiszen e sokat kutatott korszak legfontosabb dokumentumai gyakran több kiadásban is megjelentek. Fehértói Katalin megalapozott bizalommal fordulhatott ahhoz az oklevél-kiadási gyakorlathoz, amelyet elsősorban Karácsonyi János, Szentpétery Imre és Györffy György neve fémjelez. Az oklevelek tudományos értékelésében nemcsak arra kellett figyelmet fordítani, hogy a forrásokban szereplő névadatok betűhív közzétételében jelentős eltérések is mutatkoznak, hanem arra is, hogy az oklevelek keletkezési körülményeinek (korának, eredetiségének, hitelességének) a megítélése is eltérő lehet a szakemberek körében.

Az Árpád-kori források jó része esetében Fehértói olyan kiadásokra támaszkodhatott, amelyek éppen a szótár anyaggyűjtésének az időszakában láttak napvilágot. Ez bizonyára jelentősen meg is nehezítette azonban a szótárszerző dolgát, hiszen addigi munkáját így neki is folyamatosan felül kellett vizsgálnia, ám a végeredményt minőségi szempontból ez a körülmény mindenképpen kedvezően befolyásolta. Ilyenképpen az *ÁSz* egyik kulcsforrása a Györffy György által szerkesztett *Diplomata Hungariae Antiquissima* (1992) lett, amely az 1131 előtt született magyarországi oklevelek kritikai kiadása. Kétségtelen, hogy e kiadvány névanyagát Fehértói Katalin kiválóan ismeri, hiszen névmutatóját – Györffy felkérésére – éppen ő készítette el. De e munkához hasonlóan fontos szerepe van a személynévtárban a *Chartae antiquissimae Hungariae* (Györffy 1994) című forráskiadványnak, valamint Györffy történeti földrajzának (1963–1998) is. E központi szerepű munkák mellett persze számos további is fel kellett

használnia a szerkesztőnek – ezekről a forrásjegyzékből (25–29) tájékozódhatunk –, ám azt csak helyeselni tudjuk, hogy a kevésbé megbízható kiadványokat nem vette figyelembe.

A fentiek szerint meghatározott forráskörből Fehértói Katalin a személynevek közrebocsátásában teljességre törekedett. Ettől csak ott tért el az adatok megrostálásával, ahol a nagyon gyakori névelőfordulások (*Petrus, Michael* stb.) idézése különösebb nyelv- vagy művelődéstörténeti haszonnal nem járt volna. A válogatásban azonban ilyenkor is tekintettel volt a név idő- és térbeli megjelenésére, a névviselő társadalmi állására stb.

A szerző a bevezetőben arra is felhívja a figyelmet, hogy a névtár kronológiai határainak a megválasztása névtani szempontból is indokolt (8): az Árpád-korban ugyanis az egyelemű nevek² jellemezték a magyar névrendszert, míg a 14. század első harmadától kezdve egyre inkább elterjedt az oklevelezésben az ún. *dictus*-os névforma használata, ami Fehértói szerint a kételemű névrendszer kialakulására utal. E névrendszertani megjegyzés igazolása nyilvánvalóan a későbbi kutatások feladata lehet, s ehhez már maga az ÁSz is kiváló forrásanyagot nyújt, hiszen jó néhány *dictus*-sal kapcsolt nevet találunk benne: *Petrus dictus Agh, Johannes dictus Balogh* (a névtár az ilyen nevet természetesen mindkét tagja alapján besorolja). Ezekről függetlenül persze tekinthetjük az Árpád-kor végét névrendszertani értelemben is korszakhatárnak, mivel jól tudjuk, hogy a nyelvi változások – még egy olyan, kulturális körülmények által erősen meghatározott szócsoporthoz is, mint amilyen a személyneveké – hosszú időn át zajlanak.

A neveket minden egyes adat esetében gazdag szövegkörnyezettel együtt adja meg a szerző, aminek névtani szempontból nagy jelentősége van, hiszen a források a személyek azonosítására többnyire nem pusztán egy-egy tulajdonnevet használnak, hanem egész sor más körülményre is utalnak. Az ún. *filius*-os nevek az apa nevét is megadják (*Luka filius Stephani*), de az említés utalhat nemzetséghez való tartozásra (*Luka de genere Guthkeled*), lakó- vagy származási helyre (*Luce de Sarou*), foglalkozásra (*Moukam, Lukam ... custodes silve Scekas*), a névviselő társadalmi helyzetére, rangjára (*Luca episcopus*), sőt ezek közül egyszerre akár több körülményre is (*Comes Luka filius Iwan de Karcha*). Arra is van persze példa, hogy a név önmagában szerepel, vagy valamilyen lajsromban felsorolva egész sor más névvel együtt említik. A neveket befoglaló nyelvi szerkezetek sokfélesége, az itt közölt információk sokszínűsége szintén kitűnő kutatási lehetőségeket kínál. A különféle névfajták közül a szerző tipográfiaiailag is elkülönítette, s így módon könnyen vizsgálhatóvá is tette a nemzetségneveket (*) és a női neveket (°).

² Az egyelemű, kételemű személynév kifejezés helyett célszerűbbnek látom az egyrészes, kétrészes személynév terminus használatát, mivel az egyrészes nevekben is lehetnek névelemek: tő- és képzőmorfémák stb.

Közismert dolog, hogy a magyar hely- és személynévi rendszer a története folyamán bonyolult, számos kérdésben nem könnyen átlátható kapcsolatban volt egymással. Az Árpád-korban különösen szoros volt e két részrendszer összefüggése és egymásra hatása. A személynéveknek a helynevekben való megjelenése (és fordítva) megteremti a lehetőséget a gazdagabb adatolásra, ám egyúttal a két névfajta szétválasztásának a nehézségeit is felveti.

Fehértói Katalin ennek megfelelően felvette személynévtárába azokat a helyneveket és helyjelölő szerkezeteket is, amelyeknek az előtagja személynév. Beemelte a névtárba másrészt a pusztai személynévből alakult, tehát a személynévekkel alakilag teljesen megegyező helyneveket is, ha az illető helynév biztosan személynévi eredetű és korábbi adata merült fel az addig legkorábbról ismertnél (9). A teljességre törekvés igénye miatt Fehértói e döntései érthetőek és bizonyos tekintetben kellően megalapozottak is, ám ezzel a szerző jelentős terheket is a vállára vett.

Némely esetben persze teljesen egyértelmű a helyzet, hiszen ha egy helynévi adatban valamilyen földrajzi köznévvvel együtt áll egy személynévként egyébként is számos esetben előforduló alak (*in loco Lukazeg vocato ... in Lukatetheu*), akkor semmi kétségünk sem lehet afelől, hogy a helynév kérdéses névrésze a személynévek között is adatként vehető figyelembe. Az adatok értékelésekor azonban nem szabad elfeledkezni arról, hogy míg a személynév közvetlen előfordulása viszonylag pontosan szól a nevet viselő személy és ezáltal a névhasználat kronológiai körülményeiről, addig a helynevekben szereplő, személyt jelölő szó akár évszázadokkal korábban élt névviselőre is utalhat.

Az ilyen típusú nevekkel kapcsolatban azt is meg kell jegyezni továbbá, hogy a névtár bevezetője szerint a szerző az adatok közé csak az olyan földrajzi neveket vette fel, amelyekben a személynévi előtag birtokos jelzős szerkezetben szerepel: *Donkpotoka*, *Cheke zatuna* (9). Mint a korábban idézett példák is mutatták azonban, ezek nemcsak jelölt szerkezetek lehetnek, s az ilyenekben a szintaktikai viszony gyakran pontosabban meg sem határozható. A névtárba való felvételnek ez persze önmagában nem lehet akadálya.

A hasonló szerkezetű helynevekben található elemek megítélése azonban sokszor komoly nehézségeket vet fel. A *Kanasfeldy*, *Pathkanteluk*, *Golombaya* nevek előtagja személynév éppúgy lehet, mint állatot jelölő közszó, s ennek eldöntésében még azt is csak kevésbé lehet figyelembe venni, hogy *Kanas* személynévet ezen kívül nem ismer a névtár, *Pathkan*, *Golomb* viszont bőven előfordul benne (a *Golombaya* ráadásul a *Peteraya* névvel együtt szerepel). A sok *Chaka* személynév között említett *Chakathowa*, *Chakato* nevek együtt szerepelnek a *Rasanthowa*, *Rasanto* formákkal, amelyek viszont a *Rasan* névcikkében magukban állnak. Csakhogy a Csanád vármegyei adatokat Csaka és a közeli Raszán település határában említik, amelyek neve a későbbiekben is gyakran elő-

fordul a forrásokban. A fenti tónevek előtagjában így inkább a településneveket gyaníthatjuk, ám ezek végső soron személynévi eredetűek is lehetnek. Abban azonban még kevésbé lehetünk biztosak, hogy a Bodrog megyei *terra reginali Elmeg* személynévet rejt magában – noha az ASz egy másik, egyértelműen ilyen szerepű adatot is közöl – mivel e hely közelében *Él* ~ *Éld* és *Élszekcső* településneveket is ismerünk (vö. Gy 1: 728, Zichy 1: 606).

Rendkívül nehéz megítélni az olyan nyelvi elemek státusát is, amelyek az oklevelek szövegében a latin *villa*, *terra*, *praedium* stb. típusú szavak mellett szerepelnek, mivel ezek helynevek éppúgy lehetnek, mint személynévek. A kétségkívül személynévi értékre az elem környezete olykor egyértelműen utal: *ad terram Wlko, qui est ybagio castris de Pasaga; ad terram Isow filii Gregorii; terram Barnabe ... iuxta terram eiusdem Barrabe*. A *terra Cheley* típusú szerkezetek azonban *Cselej*, *Cselejfölde* helyneveket vagy közvetlenül *Cselej* személynévet is rejthetnek, de akár *Csele* helynév (és esetleg mögötte húzódó személynév) is föltehető ennek alapján. Akárhogyan is értelmezzük azonban, kétségtelen, hogy a személynévi és a helynévi interpretáció etimológiailag összefügg egymással, így szerepeltetésük a személynévtárban a fent említett válogatási elveknek megfelelően. A *villa Ytoud* egyedül áll az ASz által idézett nevek között, ami már önmagában is bizonyos mértékig jelzi, hogy talán kevésbé érdemes a személynéviség gyanújába keverni, hiszen az *ító* 'ítató' földrajzi köznévi *-d* képzős formájaként is gond nélkül megmagyarázható.

A fenti, valójában esetlegesen kiemelt példák azt mutatják, hogy a személynévek adatolásának kitágítása a helyet jelölő szerkezetekre valóban komoly gondokat hoz magával, és ez egyúttal téves megítélésekkel is együtt járhat. Összességében mégis szerencsésnek tarthatjuk a szerző e döntését, mert ily módon a szótár anyaga fokozottan ráirányítja a figyelmet a személyné- és a helynevek érintkezési területére, s ezáltal pezsdítően hathat az ilyen irányú etimológiai és rendszertani vizsgálatokra is.

A személynévek nemcsak a helynevekkel vannak átfedésben a mindenkori szókincsben, hanem a főnevek más csoportjaival is, legközvetlenebbül talán a személyt (tisztséget, foglalkozást stb.) jelölő szavakkal. Több ilyen találunk az ASz-ban is: *Dekan Gemulsche*, *Poroslofuca*, *Vrreui* 'úr réve'. Ám ha ezek bekerültek a névtárba, ugyanúgy itt lehetne az *Apattoa* (DHA 78–9), a *Baanfolua* (Gy 1: 278) és más ezekhez hasonlók is. Az átfedés példáinak idézését folytathatnánk a népeket jelentő szavak csoportjával is.

Györffy történeti földrajzának első kötetében az *a* és *b* kezdetű helyneveket átnézve néhány olyan nyilvánvalóan személynévi előfordulást is találunk, amelyek helye lenne a névtárban: 1263/466/476: *Abelbodon* (Gy 1: 214), 1270/350: *Botmonustra* (Gy 1: 709), 1274: *Bolchhyda* (Gy 1: 604), 1263/466/476: *Bwlkezy* (Gy 1: 224) és esetleg 1283: *Belechpataka* (Gy 1: 460) stb.

Nyilvánvaló, hogy a helynevekből kiemelt személynevek adatainak száma az Árpád-kori helynevek rendszeres szótári feldolgozása nyomán növekedhet, sőt esetleg új, itt nem adatolt nevekre is kerülhetnek elő példák. Másrészt viszont arra is számítani lehet, hogy az ÁSz-ban személynévként említett helynévi elemek egy részéről a későbbiekben kiderülhet, hogy nem szükséges vagy esetleg nem is lehet bennük személyneveket keresni. Mindez azonban természetesen a szótár értékét a legkevésbé sem csorbítja, hiszen az ilyen természetű javítások, módosítások a tudományos megismerés szükségszerű velejárói. A fenti példákkal csupán azokra a területekre kívántam rámutatni, amelyeken az ÁSz anyaga további vizsgálatok alapjául szolgálva jelentősen gyarapíthatja a tudásunkat.

A névállomány összegyűjtésénél semmivel sem jelenthetett kisebb feladatot a szerző számára az adatok névtárrá szerkesztése, a szótári szerkezet kialakítása, az egyes névcikkek megszerkesztése. Még akkor sem, ha e téren Fehértói Katalin már nem járt töretlen úton: a már korábban általa az Árpád-kori kis személynévtárban kialakított szerkesztési elvet követte, amely alapjaiban Witold Taszycki híres ólengyel személynévtárának a mintájára támaszkodott. Ennek alapján „egy névcikkbe kerültek az eredetük és képzésük alapján összetartozónak ítélt nevek ejtés- és írásváltozatai” (13). Ennek meghatározása azonban rendkívül nehéz feladat elé állítja a szakembert: valójában már a helyes írásváltozat kiválasztása sem egyszerű dolog, hiszen a különféle forráskiadványok ugyanazt a forráshelyet sem feltétlenül azonos módon adják vissza a betűformák bizonytalanságai, hasonlóságai, a rövidítések alkalmazása stb. következtében.

Az írott formák mögött húzódó ejtésmódok kiderítése még kevésbé vezethet biztos eredményre. Ezt részben a helyesírás kiforratlansága, az oklevélszerzők eltérő felkészültsége, a másolatban fennmaradt oklevelek gyakran igen számottevő szövegromlása (ezekre minden korábbit felülmúlóan gazdag példatárat nyújt a DHA kritikai kiadása) idézi elő, másrészt pedig maguknak a személynévi elemeknek a belső nyelvi változatossága és változékonysága, illetőleg a latin szövegbe való beillesztésük nyelvi nehézségei és számos más tényező. Ezekről a nehezítő körülményekről részletesen szól Fehértói Katalin is a szótár bevezetőjében: különösen azok a példái meggyőzőek, amelyek azt mutatják, hogy az egyes források ugyanannak a személynek a nevét is sokféle formában jegyzik le, sőt egy-egy adott név még egyetlen dokumentumon belül is előfordul eltérő írásmóddal (11).

Hasonló példákat a helynevek köréből is bőséggel említhetünk: a Tihanyi apátság alapítólevelében a Balaton neve *Balatin* és *Bolatin* formában lejegyezve is szerepel, Abaújvár neve pedig több mint húszféle írásváltozatban fordul elő a korai forrásokban (vö. Gy 1: 58–61). A helynevek esetében azonban a régi források adatainak interpretálását megkönnyíti az a tényező, hogy a helyek nagyobb fokú állandósága miatt az ezeket jelölő nevek is maradandóbbak, mint a sze-

mélyek megnevezései. Az Árpád-korban fennállott helynevek nem ritkán napjainkban is megvannak, s mai nyelvi alakjuk sokat segít a régi formák rekonstruálásában. De ha nem is ér el a név a mai korokig, gyakran olyan időszakból is maradtak még fenn adatai, amikor a helyesírás kifinomultabb jellege lehetőséget ad a korai adatok pontosabb értékelésére.

A személyek nevei azonban nem sokkal éltek túl viselőiket, így ilyen támpontjaink eleve nem is lehetnek. A név mint a rendszer eleme már hosszabb életű, s ez az állandóság valóban nagy segítségünkre is lehet: az Árpád-kori keresztény eredetű neveket – mivel többnyire ma is használatban vannak – ilyen alapon viszonylag könnyű régi alakjukban helyreállítani, de a belső keletkezésű, a törökségi vagy szláv eredetű neveket már jóval nehezebb. Egy-egy magánhangzót jelölő *u* betűről például sokszor azt sem lehet eldönteni, hogy veláris (*u, o*) vagy palatális (*ü, ö*) hangot jelöl-e egy-egy névben. Ehhez még hozzá kell azt is venni, hogy az ilyen típusú személynevek többnyire igen rövidek, olykor csak 3–4 hangból állnak, s közöttük esetleg csak a magánhangzó jellege tesz különbséget.

A névazonosság megállapítása a fentiekből adódóan a személynévtárakban minden más nyelvtörténeti szótártípusnál jóval nehezebb feladatot jelent. Ennek földerítése tulajdonképpen etimológiai állásfoglalást követel meg a szerkesztőtől – ezt a fentiekben idézett névcikkszerkesztési alapelv ki is mondja –, ám ezek az információk a névtárban, mivel nem etimológiai szótárnak készült, rejtve maradnak. Egy-egy szócikkbe tehát valójában a morfológiailag azonos felépítésű és etimológiai szempontból egybetartozó neveket sorolta a szerző. A névcikkek közötti összefüggésekre, etimológiai kapcsolatokra utalások hívják fel a figyelmet.

Az így kialakított névcikkek címszavainak a meghatározása is sajátos megoldásokat követel meg. A nyelvtörténeti szótáraknak az az általános gyakorlata, hogy címszó-meghatározásukban a szótárkészítés korának a nyelvtét veszik alapul, itt nem volt követhető, mivel a névadatok jó része mai nevekkkel közvetlenül nem azonosítható, főleg a személynévrendszer többrendbeli strukturális változásainak a következtében. Emiatt a névcikkek élén nem sztenderdizált alakok állnak, hanem az oda besorolt névadatok írásváltozatai. Így a címnév csak kivételesen áll magában, a betűhív formák száma egy-egy gazdagabb adatolású névcikkben akár tízes nagyságrendű is lehet. Ha a nagyszámú írásváltozat között jól elkülöníthető csoportok mutatkoznak, akkor ezek – mintegy alcímneveket alkotva – a névcikken belül számozással elkülönítve kisebb alcsoportokba vannak besorolva. A terjedelmesebb névcikkek belső tagolása azonban ennek következtében nem mindig tekinthető át könnyen, s a csoportosítás logikája sokszor nehezen követhető. Emellett az azonos alcímek alá vont névadatok nagy gyakorisági eltéréseket is mutathatnak, ami szintén csak tüzetes vizsgálódásokat követően derülhet ki. A tájékoztató megkönnyítésére azonban minden egyes eltérő írásképet mutató névadat (azaz minden címnévváltozat) utalónévként is szerepel a betűrendileg megfelelő helyen.

A szótárban egyébként 38.000 névadatot találunk, 9.500 névcikkben elhelyezve. Az írásváltozatokra 7.500 utalószó hívja fel a figyelmet (vö. Fehértói 2005: 11). E számadatokat könnyen ellenőrizhetjük és pontosíthatjuk is a könyvhöz mellékelt CD lemezen, ahol a könyv teljes anyaga pdf formátumú fájlként is megtalálható. Az olvasható szövegfájlban keresést is végezhetünk, ám a szöveg e formátumban sajnos, nem szerkeszthető. Pedig egy erre alkalmas változat igen-csak jó szolgálatot tenne az adatok romlásmentes idézésében. Az adatállomány ugyanitt dBase adatbázisként is rendelkezésre áll, amelyben különféle lekérdezéseket hajthatunk végre. Annak ellenére, hogy a digitális közzététel színvonala sem technikai, sem esztétikai tekintetben nem éri el a kötetét, úgy vélem, a kutatók fontos segédeszköze lesz a továbbiakban az ÁSz anyagának felhasználásában.

Az Árpád-kori személynévtár tudományos értékét a jövőben leginkább az fogja meghatározni, hogy mennyire lesz képes inspirálni a magyar személynévkutatásokat. Néhány lehetséges területet ezek közül már a fentiekben is érintettem, összegzésképpen azonban – akár szinte csak címszavakban is – érdemes áttekinteni a szótár anyaga alapján leginkább kutatásra váró kérdésköröket. Talán elsőként említhető ezek közül az etimológia, amellyel kapcsolatban az ÁSz szerzőjének, Fehértói Katalinnak a szkeptikus állásfoglalását jól ismerjük a publikációiból, ám számos eddig megjelent, a névtár szerkesztése közben született névmagyarázata mégis inkább a lehetőségek kitérülését mutatja. A névféjtéssel szoros összefüggésben mind az egyedi elemek, mind a rendszer szintjén érdemes boncolgatni a személynéveknek más szóosztályokkal, különösképpen a főnevek bizonyos szemantikai csoportjaival, illetőleg a helynevekkel való összefüggéseit. A nyelvtörténetírás klasszikus területeit, a helyesírás- és hangtörténetet a fent érintett sajátosságok miatt a személynévi adatok ugyan a közszoói és a helynévi elemekhez képest csak kevésbé szolgálhatják, ennek ellenére ilyen irányú hasznosításuk is eredményekkel kecsegtet. Morfológiai szempontból a névképzők vizsgálata hozhat talán legtöbb eredményt. A névféjtéssel karöltve végezhető névrendszertani vizsgálatok elsősorban a különféle névtípusok Árpád-kori viszonyaira világíthatnak rá, bemutatva a változások jellegét és kronológiai körülményeit, valamint az esetleg megmutatózó területi eltéréseket.

A személynévekből a nyelvész csak viszonylag kevés, a nyelvi rendszer egészét érintő információt tud kiolvasni, ám annál több, a történezt is érdeklő társadalom- és művelődéstörténeti tanulság vonható le az elemzésükből. A névrendszer belső, szerkezeti átalakulásának kulturális, etnikai összefüggéseit csakis széleskörű társadalomtörténeti háttéren lehet feltárni. Noha a névgyakorisági vizsgálatokhoz – ahogyan erre a szerző maga is figyelmeztet (9) – a nevek fennmaradásának esetlegessége miatt a névtár nem nyújt igazán megfelelő anyagot, a különféle névtípusoknak az egyes társadalmi rétegekhez fűződő kapcsolatára s e viszony történeti változására a névanyag mégis képes rávilágítani. Igen bonyo-

lult és szövevényes összefüggést mutathat a nevek nyelvi eredete és a névviselők etnikuma közötti viszony is, amelynek vizsgálata a személynév kutatás egyik legkényesebb területe.

Szemlém elején arról a viszonylagos lemaradásról szóltam, amely megítélés szerint a mai magyar történeti névkutatás helyzetét jellemzi. Fehértói Katalin Árpád-kori személynévtára ezt a hátrányt a jelzett korra vonatkozóan egy jelentős lépéssel csökkentette, és egyben megteremtette annak a lehetőségét, hogy a személynév-vizsgálatok új lendületet kapva lényeges kérdésekben szóljanak hozzá a magyarság történetének kutatásához.

Hoffmann István

Irodalom

- Benkő Loránd (1995), Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? MNy 91: 402–411.
- Benkő Loránd (2003), Beszélnek a múlt nevei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Fehértói Katalin (1969), A XIV. századi megkülönböztető nevek. NyudÉrt. 68.
- Fehértói Katalin (1981), Az „Árpád-kori személynévtár”-ról. MNyTK 160.
- Fehértói Katalin (1997), Árpád-kori közszoí eredetű személyneveinkről. Nyr 121: 71–75.
- Fehértói Katalin (2005), Gondolatok „az Árpád-kori Személynévtár” adatainak összetételéről. Névtani Értesítő 27: 7–12.
- Györffy György (1963–1998), Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest. = Gy.
- Györffy György (szerk.) (1992), Diplomata Hungariae Antiquissima I. 1000–1131. Akadémiai Kiadó, Budapest. = DHA.
- Györffy György (szerk.) (1994), Chartae antiquissimae Hungariae. Balassi kiadó, Budapest.
- Nagy Imre et al. (szerk.) (1871–1931), A Zichy és Vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Pest, majd Budapest. = Zichy.

Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon

Szerkesztette Kontra Miklós.
Osiris Kiadó, Budapest. 2003. 371 o.

Az „Osiris Tankönyvek” sorozatban megjelent könyv a magyar nyelv és társadalom viszonyát kívánja vizsgálni középpontba állítva a társadalomnak a nyelvhez való viszonyát, valamint bizonyos nyelvi jelenségek társadalmi megítélését. A könyv túlnyomó részét a „Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat (MNSzV) 1988” gyűjtött anyagának részletes elemzése képezi; ez a rész, úgymint a bevezetés és a „kitekintés” a könyv végén, Kontra Miklós tollából származik. Rajta kívül a 8. fejezetben még négy magyar nyelvész, illetve szociológus jut szóhoz (Pléh Csaba, Terestyéni Tamás és két kisebb cikkel az Angelusz Róbert – Tardos Róbert kutatópáros).

„A nyelvészet furcsa tudomány – ritkán veszi szemügyre azt, amit leír: a valóságos nyelvet.” A szerző ezzel a Nádasy Ádámtól vett idézettel mutat rá a bevezető fejezet elején arra, hogy a nyelvészetben mennyire meghatározó szerepet játszott eddig vagy a normatív, nyelvművelő paradigma (amelynek keretében a nyelvi helyesség vagy helytelenség kérdéseit nem empirikus adatok alapján, hanem a nyelvművelők személyes intuíciója szerint kezelték), vagy a kategorikus nyelv szemlélet, amely a nyelvet egy teoretizált rendszernek látja, kiszakítva társadalmi kontextusából. A nyelvészetet tehát szilárd empirikus alapra kellene helyezni, a tényleges nyelvhasználatból származó adatok segítségével, és „a nyelv” helyett – amely a nyelvészetben gyakran mint önállóan tevékeny élőlény szerepel – inkább a nyelvet használó emberekről beszélni. A 2. fejezetben a szerző a különböző nyelvészeti megközelítéseket részletesen illusztrálja az ún. suksükölés példájával. Látjuk, hogy a generatív szabálymodell segítségével (a *t*-palatalizáló/törlő szabályok rendezése) a suksükölés elegánsan leírható, azonban amit az elméleti leírás jósolna (aki suksüköl, szuksüköl is – pl. a *ragasztjuk* helyett a *ragasszuk* alakot használja – és viszont), az empirikus kutatás alapján nem felel meg a valóságnak.

A 3. fejezet a vizsgálat kereteit mutatja be. A MNSzV tervezésében nyilván kulcsszerepet játszott a mintavétel és annak reprezentatív volta Magyarország egész magyar nyelvű felnőtt lakosságára vonatkozóan. A mintavétel szorosan kapcsolódott Angelusz Róbert és Tardos Róbert korábbi szociológiai kutatásaihoz; alapjául ezeknek egy almintája szolgált, összesen 832 adatközlő. Velük – egy szociológiai kutatással kapcsolatban – egy nyelvi kérdőívet is kitöltettek, amely részint nyelvészeti (pl.: hol beszélnek szépen vagy csúnyán magyarul?), részint nyelv(helyesség)i feladatokból állt: grammatikalitási ítéletek

(helyes vagy helytelen-e ez a mondat?), szóbeli mondatkiegészítés (egy adott szót a megfelelő alakban kell behelyezni egy hiányos mondatba), írott alternatív formák közötti választás, valamint egy nyelvtani és helyesírási hibákat tartalmazó szöveg kijavítása. A kutatásban több szociológiai tényező szerepel független változóként: iskolázottság, lakóhely, nem, életkor, foglalkozás, ingázás vs. a lakóhelyen való munkavállalás, etnikum (cigány/nem cigány – a többi kisebbség vagy nincs képviselve, vagy eleve ki van zárva, hogy pl. a német vagy szlovák származásnak lehetne szociolingvisztikai jelentősége?), mobilitás (pl. a parasztszármazású értelmiség „fölfelé mobil”), de azon kívül még a nyelvművelési javak (cikkék, rádió- vagy tévéműsorok) fogyasztása is.

A könyv zöme ezek után a különböző nyelvi változók leírásából és elemzéséből áll. Ezek a változók a legtipikusabb, a nyelvhelyességi vitákban gyakran előforduló problémákat képviselik: az inesszívusz (-bVn) és illatívusz (-bV) keveredése, az ikes igék ragozása, az *ami* névmás *amely* helyett való használata, az ún. „nákozás” (*én tudnák*), a -t végű igék felszólító módjának használata a kijelentő mód helyett (az ún. suksükölés/szüksükölés), a *természetesen, hogy* típusú szerkezetek, az *e* kérdőszócska nemstandard használata (*nem-e igaz...?*), az *az miatt, ez nélkül* típusú névutós szerkezetek, a *miatt* és *végett* névutók ok- vagy célhatározó használata, valamint három helyesírási kérdés (a javítandó hibák: *tömvevan, hijába, útas, utitárs*). Ezeknek a változóknak a különböző szociális változókkal való összefüggését a következő kb. 150 oldalon át alaposan és részletesen elemzi a szerző.

Az eredmények részben megfelelnek az elvárásoknak. Pl. az inesszívusz standard (-bVn) és stigmatizált (-bV) alakváltozatának használatában az iskolázottabbak, a fővárosiak és a fiatalok inkább megfelelnek a standardnak mint a kevésbé iskolázott, vidéki vagy idősebb adatközlők. Amikor a nemek között van szignifikáns különbség, akkor csaknem minden esetben a nők a normakövetőbbek. Másrészt pedig sok esetben megfigyelhető, hogy a grammatikalitási ítéletek között nincsen egyenes összefüggés – pl. az ikes igék ragozását a norma szerint ítélő adatközlők jelentős része egy nemstandard „nákozó” példát is helyesnek ítél. Továbbá a kutatási eredmények alapján élesen (és jogosan) lehet bírálni azokat a nyelvművelőket, akik szerint pl. a suksükölés egyszerűen „műveletlenségről” tanúskodik, hiszen a főiskolát vagy egyetemet végzett adatközlők negyede helyesnek ítélte egy „suksükölő” mondatot. Arra a kérdésre, hogy hatékony-e a nyelvművelés, nem lehet végleges választ adni: a nyelvművelési javak fogyasztása és a nemstandard változatok megítélése között statisztikailag jelentős korreláció van, de az ok-okozati összefüggést nem lehet bizonyítani, mivel ellenkező esetek is szép számmal akadnak (adatközlők, akik a nyelvművelő műsorok hallgatása ellenére is „hibás” formákat fogadnak el, vagy a standardot amúgy is ismerik).

Az MNSzV keretében azt a kérdést is feltették, hogy Magyarország melyik részén beszélnek magyarul a legszebben, ill. a legcsúnyábban. Az eredmény a korábbi két kutatástól (Imre Samu 1963, Terestyéni Tamás 1987) nem nagyon tér el. Az adatközlők általában a saját nyelvjárásukat ítélik a legszebbnek. Az országos minta szerint a legcsúnyábban a palócok, a legszebben a budapestiek beszélnek, ugyanakkor erősen érzékelhető (Budapesten is!) az a közkeletű sztereotípiá, amely szerint a pesti beszéd különösen csúnya. (Érdekes lett volna tudni, hogy ezek az ítéletek milyen nyelvi vonásokon alapulnak; kizárólag az „éneklő pesti hanglejtést” említik külön.)

A 8. fejezetben Pléh Csaba a stigmatizáció és hiperkorrekció viszonyát vizsgálja, azzal az érdekes eredménnyel, hogy a normát sokkal inkább követjük spontán helyzetekben – az erőfeszítés és kontroll csak növeli a bizonytalanságot. Ezután az Angelusz – Tardos-kutatópáros két cikke következik. Az első a tudásstílusok (szociokulturális kódok, amelyek a szerzők szerint a magyar társadalom rétegződését, a különböző gondolkodásmódokat és mentalitásokat jobban tükrözik mint a gazdasági pozíciók szerepére építő modellek) és kommunikatív habitusok összefüggéseit vizsgálja. Érdekes és aggasztó ebben a kísérleti tipológiában az ún. tudásdepriváltakat (a szerzők szerint a lakosság majdnem egyötöde!) jellemző általános kommunikációképtelenség. A második cikk a megszólítási formákról szól (az *elvtárs*-tól az *úr*-ig). A harmadik Terestyéni Tamásnak a köszönési szokásokról és a különböző köszönési stílusok szociális háttéréről kérdőíves kutatás alapján készült írása.

Az utolsó fejezetben Kontra Miklós – perspektívát váltva – a szociolingvisztikai kutatás és a nyelvi-szociális tényezők relevanciáját a politika, az igazságszolgáltatás, az emberi jogok és az iskola szempontjából veszi szemügyre. A hangnem élesen bíráló, de nem alaptalanul: a nyelv szociális szerepét, a nyelvészeti szaktudás politikai fontosságát Magyarországon nyilvánvalóan nem értik meg eléggé.

Kétségtelen, hogy a könyv több értelemben deziderátum volt. Megalapozott, szilárd empirikus kutatásból származó eredményeket közöl fontos és aktuális kérdésekről, tanulságos (tananyagként is használható) példa a kvantitatív módszerek alkalmazásáról. Olvasás közben azonban számos kérdés merül föl, amelyekre nem ad választ a kötet. A kérdőíves anyag kvantitatív elemzésének, az eredmények értelmezésének nagyon sok figyelmet szentelnek a szerzők, a kiindulópont problematikus voltával azonban nem igazán foglalkoznak – pl. mire alapozva lehet azt állítani, hogy az adatközlők tudatosságának hatása ebben a kísérleti helyzetben nem releváns, »mivel adatközlőink tudatosságának fokát semmilyen módon nem manipuláltuk»? Ehhez kapcsolódó kérdés: miképpen tudják megállapítani a szerzők, hogy a kérdőívekre kapott válaszok a tényleges nyelvhasználatot tükrözik-e? Miért éppen ezeket a nyelvi változókat választot-

ták? Miért nem problematizálják a nyelvi variáció vagy több egymás mellett létező kód lehetőségét (hogy ugyanaz a nyelvhasználó több különböző alakot is lehetségesnek tarthat, illetve használhat különböző kontextusokban)?

„A magyarországi magyar nyelvhasználatot korábban soha senki nem vizsgálta meg tüzetesen” – állítják a könyv bevezetésében. Ha ez igaz, akkor e megállapítás továbbra is érvényben marad. Ez az önmagában nagyon hasznos és érdekes mű ugyanis nem a tényleges spontán nyelvhasználatot vizsgálja (amit a szerzők is elismernek, további kutatások szükségességére hivatkozva), hanem az adatközlők bizonyos nyelvhelyességi és nyelvhasználati kérdésekre adott reakcióit. Vagy csakugyan az a helyzet, hogy a magyar nyelvészet – így vagy úgy – még mindig hozzá van láncolva a normatív hagyományhoz, vagy pedig ez a könyv megfontolt és nyomatékos állásfoglalás a nagy nyelvhelyességi vitában. Ez utóbbi esetben találóbbr lett volna a „Nyelv és társadalom” helyett „A nyelvi norma elfogadottságának társadalmi háttere” címet adni a kötetnek.

Johanna Laakso

Beszédmű-fonológia

Szilágyi N. Sándor:

Elmélet és módszer a nyelvészetben – különös tekintettel a fonológiára

Erdélyi Tudományos Füzetek 245. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár. 2004. 240 o.

Szilágyi N. Sándor tudományos pályafutása során eddig legalább háromszor pontosan telibe találta a fonológiaelméletnek a világon éppen kibontakozóban lévő fejleményeit, mégpedig anélkül, hogy annak idején tudott volna róluk. 1969–1970-ben megalkotta „a magyar irodalmi nyelv fonológiai szabályainak első, nagyon bonyolult és így, utólag visszagondolva nagyon kezdetleges leírását” (ő maga minősíti így már 1972-ben, idézi az itt ismertetett kötet előszavában, 7). Ez feltehetőleg igen közel állt a generatív fonológia SPE-beli modelljéhez, hiszen a továbbiakban így ír róla: „Ez és az elmélet alapvonalaiban már megvolt akkor, amikor a generatív fonológiával megismerkedtem, és ez igen nagy előny volt: ha véletlenül hamarabb akad a kezembe egy generatív fonoló-

giai leírás és elmélet, akkor nincs kizárva, hogy kritikátlanul elfogadtam volna, hiszen alaptendenciájában nagyon hasonlít ahhoz, amit a fonológiától vártam.” Így azonban kénytelen volt maga megalkotni azt az elméletet, amely a kor tudományos közgondolkodásának élvonalában jelölhette volna ki a helyét, ha egyáltalán közreadja, és ha nem éppen Kolozsváron él, hanem valahol Amerikában. 1972-ben megvédett szakdolgozatában, tíz évvel megelőzve Kiparsky és Mohanan világhírre szert tett alpműveit, egész egyszerűen megalkotta a lexikális fonológiát. A jelen kötetben pedig sok tekintetben a ma legbefolyásosabb fonológiaeleméleti irányzatok (kormányásfonológia, optimalitáselmélet) tendenciájába tökéletesen beleillő felfogást hangoztat, amennyire meg lehet ítélni, ismét csak anélkül, hogy ennek tudatában lenne. Elsősorban arra gondolok itt, hogy mindkét említett elmélet számúzi a fonológiából a levezetést, a fonológiai szabályokat, és egyáltalán a dinamikus, folyamatelvű leírást, ehelyett az általános elvek és a nyelvspecifikus rend (ez Szilágyi kifejezése) kölcsönhatására helyezi a fő hangsúlyt, és a fonológiai ábrázolások gazdagításával helyettesíti a korábbi, levezetésközpontú fonológiák számos eszközét és megoldását. Amikor tehát Szilágyi N. Sándor a „beszédmű” modelljébe – amely egy megjegyzése szerint (175) egyfajta átírásnak tekinthető, amely azonban úgy van megalkotva, hogy „explicit módon tükrözze ne csak azt, amit éppen meg tudunk figyelni az illető beszédműdarabban, hanem a nyelvész erre vonatkozó tudását is” – beépíti ezt a bizonyos tudást, lényegében ugyanazt teszi, mint a kormányásfonológia művelői, akik szerint a fonológiai ábrázolás eleve tartalmazza mindazt az információt, amelyet a levezetésen alapuló fonológiák a fonológiai szabályokba, az ezekből felépülő levezetésekbe kódoltak bele. Ugyanígy rokon elgondolás az is, hogy az ábrázolás szegmentális alapelemei nem elvont megkülönböztető jegyek, hanem önmagukban is kiejthető hangok (amelyek azonban a kormányásfonológiában összetettebb hangok felépítésében részt vevő elemek is egyúttal, ezen a ponton a két elmélet már eltér egymástól). De emlékeztet a kormányásfonológia üres kategóriáira is a 0 indexes szegmentumok megjelenése az ábrázolásban, és még számos más részletmegoldás ismerősen cseng – valószínűleg anélkül, hogy Szilágyi ezt az elméletet a sajátjának megalkotása során figyelembe vette volna.

A címben szereplő, nemrég megjelent monográfia (a szerző 1998-ban megvédett doktori értekezésének átdolgozott változata) kiváló, gondolatébresztő, eredeti és merész gondolkodóra valló munka. Ami az olvasónak elsőként a szemébe ötlük benne, az a stílus frissessége, a gondolkodásmód igen szimpatikus, minden fellengzősséget kerülő volta. Bár gyakran éppen a legélvezetesebb részekkel nem tudok a magam részéről egyetérteni, ez nem változtat azon, hogy a szöveg egyszerűen olvasmányként is lebilincselő, izgalmas szellemi kaland. Az anekdotikus, parodisztikus, ön- és közironikus betétek és kitérők, a különféle helyekre beillesztett nyelvészeti miniesszék, de még az önéletrajzi elemek is a

kötet (stílusukban) legvonzóbb lapjait alkotják.³

A könyv egy viszonylag hosszú bevezetésből, valamint két fő részből áll. A bevezetést – néhány általános megjegyzést követően – „Az absztraktumok csapdája” című esszé alkotja (10–40). Ennek alapgondolata merész, de vonzó; azonban az „absztrakt” – „konkrét” szembenállást abszolutizálva (mondhatnám: absztrakt módon) közelíti meg. Ezzel szemben szerintem az absztrakt/konkrét ugyanolyan viszonylagos fogalom pár, mint a típus/példány és sok más, vagyis ugyanaz az elvontsági szint egy nála is elvontabbhoz képest konkrét, míg egy nála kevésbé elvonthoz képest absztrakt. Ahhoz azonban, hogy alaptételéhez tartassa magát (Absztrakt = Rossz, Konkrét = Jó), a szerzőnek ezt a folyamatos skálát dichotomizálnia (saját kifejezéseivel szólva: démonizálnia, mitologizálnia) kell, abszolút szembenállást kell belelátnia a természete szerint folyamatos rétegződésbe.

Pedig az eszmefuttatás elején még nem minden absztrakciót tart eleve károsnak. A 12–13. oldalon például ezt olvassuk: „Semmiképpen sem volna célszerű [...], ha valaki úgy gondolná, hogy a számok például, vagy a reális dolgok közötti relációk [...], valamint az idő, a fizikai törvényekben megfogalmazott összefüggések és más hasonlóak csupán a mi absztraháló műveleteink tükrében tűnnének valóságosaknak, de amúgy nem tartoznának hozzá ettől függetlenül is a való világhoz.” De ha ezek az absztrakciók/absztraktumok a való világban is léteznek, akkor a jelentés vagy a birtokviszony miért nem? A 28. oldal alján a 15. lábjegyzet végén ezt kérdezi: „mivel is maradunk mi itt igazából, miután ebből a relációból [*Jancsi autója*] Jancsit és az autót elhagytuk?”, amivel azt sugallja, mintha a helyes válasz ez lenne: nem marad semmi, holott ami marad, az éppen a birtokviszony. A jelentés pedig egyenesen hallucinációnak minősül – de ugyanilyen alapon hallucináció lenne a szerző megannyi saját fogalma, például a *rend* vagy a *kód* is!⁴ Hasonló absztraktumok a későbbiekben: konkrétum (40),

³ Csak néhányat sorolok itt fel közülük: a verebet leíró természettudós esete (14–16), Jancsi és Juliska meg az autóvásárlás (17–20), Jancsi, aki nem tud absztrakt fogalmakban gondolkodni (22–23), a tudós kalandja az útjelző táblákkal és a mitologikus Jelentéssel (26–31), a kerékpár tudományáról és a biciklizés tudományáról szóló parabola (73–76), a fácánkakas hosszú farkának generatív elemzése (100–101), az *-ul/-ül* és *-odik/-edik/-ödik* képzős igék elemzése (108–113), az „idegen szó” fogalmának újraértelmezésére tett javaslat (111; ez nagyon szimpatikus, bár magában hordozza a körköröség/önkéntesség veszélyét), a *bonyolodik* helyesírásáról szóló rész (111–112), és így tovább, még hosszan lehetne sorolni.

⁴ Ezekre is alkalmazni lehetne ugyanazt a levezetést, amit a jelentés fogalmával kapcsolatban ír le a szerző: „a beszédmű rendezett” → a beszédmű rendje → a beszédműben rend van → a rend valóságosan létezik. Vagy: „a beszélő belekódolja a mondanivalóját a beszédműbe” → a beszélő kódja → a beszélőnek kódja van (a fejében) → a B-kód valóságosan létezik. (Egyébként a szerző később, a 128. oldalon úgy beszél a jelentésről, a 132. oldalon pedig a birtokviszonyról, mintha ezek mégiscsak léteznének.)

elméleti modell (152), hangkészlet (mégpedig szűkebb és tágabb hangkészlet, 154), paradigmaváltás (158), nézőpont, szintézis, fonetika, strukturalizmus, stb., de kevésbé ártalmatlanok is: [t⁰]-féle elemek, /t/-féle „nevek”, a különféle határjelölők, és így tovább.⁵

A 17. oldalon kezdődő részben Jancsi és Juliska meg az autó meséje csakugyan sokkal élvezetesebb olvasmány, mint a MMNyR idézett passzusa a határozott névelő használati szabályairól, de lényegében ugyanazt mondja el mesébe csomagolva, mint amit az idézett nyelvten a maga száraz módján. Szilágyi leírása csak annyival pontosabb, amennyivel részletesebb is, vagyis amennyivel többféle esetre kiterjedő. Mindezzel az a szándéka, hogy bemutassa: az általános megnevezés nem feltétlenül absztrakt is egyben. De akkor hogyan kell értenünk a 24. oldalon ezt: „Ha a *madár* csakugyan olyasmit jelentene, amilyenek az absztrakciót képzelik némelyek, akkor ez a szó inkább csak általános érvényű kijelentések alanyaként fordulhatna elő...”? Az általános érvényű kijelentések alanyaként eszerint előfordulhat absztrakció? Eddig azt állította, hogy az általános érvényű kijelentések alanya is konkrét (kell, hogy legyen).

A bevezetést követő első rész a „Módszertani alapelvek, előfeltevések és kikötések” címet viseli (41–142). Itt a szerző először is leszögezi, hogy nyelv nem létezik (de grammatika igen, mégpedig konkrétan, a beszélők fejében). Ezután bevezeti a *beszédtevékenység* és a *beszédmű* nyelvészetének megkülönböztetését, ami az egész értekezés talán legfontosabb elvi különbségtétele, ezért részletesebben kell szólnunk róla. Fogadjuk el, hogy a szerző itt látja a legfontosabb választóvonalat a nyelvészet tárgyának különféle részei között, de akkor megtévesztő az elnevezéspár, különösen a *beszédtevékenység*. Ebbe ugyanis nemcsak a szorosan vett tevékenységet kell beleértenünk, tehát azt, amit a beszélő és a hallgató valóságosan csinál, hanem azt a tudást is, amelynek alapján azt teszi, amit tesz. Ezért lehet egyfelől szinonimaként használni a „nyelvismeret” (Szilágyi 1980) és a „beszédtevékenység” szavakat, másfelől viszont azt mondani, hogy „a beszédtevékenység nyelvészete [...] a beszédmű létrehozásának és/vagy megértésének folyamatával foglalkozik, így szoros kapcsolatban van a pszichológiával, pszicho- és neurolingvisztikával, a kognitív tudományokkal és más hasonló tudományágakkal” (47). Ez utóbbiból úgy tűnik, mintha a beszéd-

⁵ Apróság, de talán érdemes megjegyezni, hogy a 12. oldalon az *abstraho* latin ige első jelentéséről (‘elhúzó, elvonok, erővel elveszek/elviszek’) szólva a szerző hozzáteszi: „(esetünkben tehát lényegtelennek tartott jegyeket a dolgokból)”, holott – én legalábbis mindig így gondoltam – az absztrakció során nem a lényegtelen elemeket vonjuk ki, távolítjuk el egy összetett dologból, hanem éppen a lényeseket válogatjuk ki, „vonjuk el” a lényegtelenek közül, és azokból hozzuk létre az „elvont” fogalmat, amellyel a továbbiakban dolgozni tudunk. Egyébként a második részben maga a szerző is ezt teszi, amikor a beszédmű számos konkrét tulajdonságától eltekint ahhoz, hogy egyáltalán modellt tudjon építeni róla.

tevékenység nyelvészete a performancia vagy a *parole* nyelvészetét jelentené (ezt a látszatot erősíti a 73–78. oldalon a bicikli/biciklizés analógia is, ahol teljesen úgy látszik, mintha a nyelvhasználat (a biciklizés) maga a performancia volna),⁶ de látjuk, hogy a szerző nem fogadja el sem a kompetencia/performancia, sem a *langue/parole* megkülönböztetést, hanem mindezt a beszédtevékenység igen általánosan értelmezett – mondhatni absztrakt – fogalma alá sűríti össze. Ugyanakkor a beszédművet, ahogy mondja (47), „kimetszi” a közlési folyamat egészéből (vagyis elvonatkoztat a beszélőtől és a hallgatótól) és önmagában vizsgálja (amint a második részben kiderül, ezt persze nem tudja az itt hirdetett tiszta és statikus formában megtenni).

Személyes érintettség miatt ki kell itt térnem a beszédtevékenység és a beszédmű megkülönböztetésének egy érdekes vonatkozására. Miután idézi (Jacques Durand tankönyvének adaptációjaként írt) 1997-es könyvemből a generatív fonológia szabályírási konvencióira vonatkozó rövid magyarázatot, így folytatja: „ezt [mármint a generatív fonológiát] a szerzők szándéka és meggyőződése szerint nem beszédmű-, hanem beszédtevékenység-fonológiának kellene felfogni. Siptár Péter ezt már az Előszóban eléggé egyértelművé teszi: »a fonológia érdeklődési területébe nem az tartozik, amit a beszélő (vagy a hallgató) csinál, hanem amit az adott nyelv anyanyelvi beszélője tud (bár nem tudatos tudással, inkább a ’mentális képesség’ értelmében)«” (99). A tőlem vett idézetből szerintem egyértelműen kiderül, hogy itt valójában három dologról van szó: a beszédmű és a (valóságos) beszédtevékenység között (mögött?) ott van az, ami a fonológiai leírás valóságos tárgya: az adott nyelv fonológiájának objektív szabályszerűségei, amelyek a konkrét beszédtevékenységnek és a konkrét beszédműnek egyaránt az alapját képezik. Ezeket a szabályszerűségeket keresi a generatív fonológus éppen úgy, mint Szilágyi N. Sándor. Csakhogy a generatív fonológus ezeket az objektív szabályszerűségeket, ezek általa alkotott leírását a beszélő nyelvtudásának modelljeként fogja fel, Szilágyi pedig a beszédműben keresi,⁷ míg magát a beszélő nyelvtudását (elvben) a beszédtevékenység nyelvészetébe tartozónak gondolja.

Ha most a vita kedvéért elfogadjuk, hogy a kompetencia és a performancia vizsgálata egyaránt a beszédtevékenység nyelvészetének része, annak mintegy

⁶ A 74. oldalon a 24. lábjegyzetben azt olvassuk, hogy a bicikli-analógiában eléggé sántít az, hogy a biciklit magát nem a bicikliző hozza létre biciklizés közben. Ebből is látható, hogy a bicikli itt nem a beszédműnek, a beszélés termékének, hanem a beszélés eszközének, tehát a nyelvnek, vagy – ha ez nem létezik, akkor – a grammatikának, a beszédművekben megnyilvánuló, azok megalkotását lehetővé tevő, az egyes beszélőktől független nyelvi rendszernek felel meg (mint ahogy eredetileg Szilágyi is ebben az értelemben találta ki az analógiát).

⁷ De, mint az értekezés második részéből látható, ő maga is beleépít igen sok olyasmit, ami a konkrét elhangzó beszédműben semmiféleképpen nincs benne, hanem a beszélőnek a konkrét beszédműről való tudása ként fogható fel.

absztrakt és konkrét oldalát alkotva, akkor a beszédmű nyelvészetének is van egy absztrakt és egy konkrét oldala, és Szilágyi N. Sándor fonológiai modellje, ahogyan az értekezés második részében megjelenik, a beszédmű nyelvészetének a b s z t r a k t oldalához tartozik. Azért az absztrakt oldalhoz, mert (i) amit leír/megalkot, az egy m o d e l l, (ii) amit modellál, az a beszélő (és/vagy a beszédműveket vizsgáló nyelvész) t u d á s a, nem pedig maga a beszédmű, és (iii) ráadásul a pszichológiai hitelesség egyáltalán nem célja, tehát elvben még annál is sokkal absztraktabb lehetne, mint amilyenek ebben a könyvben megismerjük. A beszédmű nyelvészetének igazán konkrét oldala szerintem nem más, mint az akusztikai fonetika, vagyis az emberi beszédben megjelenő fizikai, mérhető, valóságos tényezők, adatok összessége, valamint az ezekből levonható általánosítások (már ez is absztraktabb némileg, mint maguk a rögzített tények, de ennyi absztrahálás mindenféle tudományos megismerésben elengedhetetlen). Egyébként annyit kell még mindehhez hozzátennem a beszédtevékenység és a beszédmű nyelvészetének viszonyáról, hogy voltaképpen mindenki a beszédműveket vizsgálja (mert mást nem is tud), de a beszélő grammatikájára szeretne belőle következtetni (voltaképpen maga Szilágyi is, részben azokon a nyelvtudás-elemeken keresztül, amelyeket beleépít a modelljébe, részben azzal, hogy többször hangsúlyozza: a beszédmű nyelvészetének olyannak kell lennie, hogy felhasználható legyen a beszédtevékenység nyelvészetének megalkotásához).

Ami pedig a fácánkakas hosszú farkával kapcsolatos parodisztikus betétet (100–101) illeti, ebben többszörös csúsztatás van: paródiának ugyan eléggé mulatságos, de semmiféleképpen nem releváns kritikája a generatív fonológiának. Először is: a térben és az időben való szegmentálás távolról sem ugyanaz. „A kakas utáni pozíció” – ennek semmi értelme nincs. Ugyancsak semmi értelme annak a megfogalmazásnak, amely szerint „[+ kakas] utáni pozícióban a rövid farkok hosszúval váltakozik” (101). Itt a szerző ugyanúgy rosszul használja a *váltakozik* terminust, mint a 111. oldalon, ahol pedig komolyan beszél (bár szintén nem a maga nevében). Ott ezt olvassuk: „zöngétlen mássalhangzó előtt a *g* *k*-val váltakozik”. Ezt nem hinném, hogy komoly fonológus valaha is leírta volna. Inkább így hangzik a helyes általánosítás (mármint akkor, ha a *váltakozik* igét akarjuk használni): obstruens előtt a *g* *k*-val váltakozik (vagyis hol *g*-ként, hol pedig *k*-ként valósul meg aszerint, hogy az illető obstruens zöngés-e vagy pedig zöngétlen). Ugyanígy: a fácánok farkának hosszúsága nemük szerint más és más, tehát váltakozik (vagyis rövid, illetve hosszú, attól függően, hogy tyúk vagy kakas a szóban forgó állat). Az (1) alatt felírt szabály pedig ([– hosszú] → [+ hosszú] / [+ kakas]) helyesen így szólna:

$$(1) \quad [+ \text{ farkok}] \rightarrow [+ \text{ hosszú}] / \left[\begin{array}{l} \text{_____} \\ [+ \text{ kakas}] \end{array} \right]$$

ami pontosan azt a helyes következtetést írja le, hogy „kakas esetében a farkok hosszú” (nem-kakas esetében alapértelmezés szerint a farkok nem-hosszú). A farkok hosszúságát pedig igenis generálja az (1) szabály, mégpedig abban az értelemben, amelyben ezt a generatív nyelvészetben eredetileg használják (tehát nem abban a vulgáris értelemben, hogy a fácánkakas farka az (1) szabály segítségével lesz hosszú). Ehhez kénytelen vagyok egy hosszabb idézetet ideiktatni Chomsky Mondattani szerkezetek c. művéből (Zólyomi Gábor fordítása): „A (35) formájú [azaz generatív] nyelvtanokkal kapcsolatban még egy dolog érdekel említést, mivel az szemmel láthatólag némileg félreérthető. Ezeket a nyelvtanokat mint mondatok generálására szolgáló eszközöket írtuk le. Ez a megfogalmazás esetenként ahhoz az elképzeléshez vezetett, miszerint bizonyos aszimmetria áll fenn a nyelvelmélet esetében, abban az értelemben, hogy a nyelvtan inkább a beszélő, mint a hallgató nézőpontját teszi magáévá, vagyis inkább a megnyilatkozások létrehozásának a folyamatával foglalkozik, mint azzal a »fordított« folyamattal, amit adott megnyilatkozások szerkezetének elemzése és rekonstruálása jelent. Az igazság az, hogy az általunk tárgyalt formával rendelkező nyelvtanok meglehetősen semlegesek beszélő és hallgató, megnyilatkozások elemzése és előállításának tekintetében. A nyelvtanok nem adnak nekünk felvilágosítást arról, hogyan elemezzünk egy meghatározott megnyilatkozást, ahogy arról sem, hogyan állítsunk elő egy adott konkrét megnyilatkozást. Valójában ez a két, a beszélő és a hallgató által elvégzendő feladat lényegében ugyanaz, és a (35) formájú nyelvtanok egyikkel sem foglalkoznak. Minden ilyen nyelvtan csupán megnyilatkozások, mégpedig a nyelvtan által generált megnyilatkozások egy meghatározott halmazának leírása. Egy ilyen nyelvtan alapján rekonstruálhatjuk az ezek között a megnyilatkozások között fennálló formális kapcsolatokat az összetevős szerkezet, a transzformációs szerkezet stb. fogalmait használva. A probléma világossá tételét talán segíti, ha a kémiai elmélet azon részéhez fordulunk hasonlatért, amelyik a strukturálisan lehetséges vegyületekkel foglalkozik. Erről az elméletről ki lehet jelenteni, hogy valamennyi fizikailag lehetséges vegyületet generálja, éppen úgy, ahogyan egy nyelvtan generálja az összes nyelvtanilag »lehetséges« megnyilatkozást. Az ilyen elmélet hátteret nyújtana meghatározott vegyületek minőségi elemzésének és előállításának műszaki eljárásaihoz éppen úgy, ahogy valaki támaszkodhat egy nyelvtanra olyan speciális problémák vizsgálatakor, mint konkrét megnyilatkozások elemzése és előállítása” (Chomsky 2003, 55–56).

Szilágyi N. Sándor beszédmű-modelljében a nevezetes fácánfarkok-szabály így festene:

$$(2) \quad [\text{rövid farkok}] \downarrow \uparrow [\text{hosszú farkok}] / \left[\begin{array}{c} \text{_____} \\ \text{[kakas]} \end{array} \right]$$

Ezt pedig (a 167. oldalon írtakat parafrázálva) így értelmezhetjük: „a világ minden olyan helyzetében, ahol a környezet (a madár nemének) figyelembe vétele nélkül rövid farkra számítanánk, minden esetben hosszú farkat fogunk találni, ha ez a fark olyan madár farka, amelynek definíciójában szerepel a [kakas] tulajdonság”. Ez a megfogalmazás semmivel sem abszurdabb vagy kevésbé abszurd, egyben semmivel sem absztraktabb vagy kevésbé absztrakt, mint a fenti, (1) alakú generatív szabályé.

Mármost, ha a beszédtevékenység nyelvészete (nevével ellentétben) a beszélő fejében lévő grammatikát írja le (72), akkor a beszédmű nyelvészete ehhez képest *absztrakt* lehet, mégpedig korlátlanul absztrakt, egy olyan modellt alkothat, ami nem esik egybe semmilyen értelemben a fejünkben lévő grammatikával – de akkor mire való? Valójában csupán előtanulmány a beszédtevékenység nyelvészetéhez? Ha igaz az, hogy „a beszédtevékenység nyelvészete voltaképpen egy grammatikát keres”, mégpedig „éppen a valóságos beszédtevékenység alapján állót, azt a fejünkben lévő, amelynek alapján mi, hús-vér emberek beszélünk, illetve mások beszédét megértjük”, és ha ennek a grammatikának a „leírásakor éppen ezért feltétlenül szem előtt kell tartanunk azt a követelményt, hogy itt nem elég, ha a megfigyelt tényekhez hozzárendelünk egy akármilyen magyarázó modellt, amelynek értékelésekor (elbírálásakor) csupán formai kritériumokra vagyunk tekintettel, mint amilyen a következetesség és ellentmondásmentesség (koherencia), a teljesség (magyarázó erő), a funkcionalitás (működőképesség) vagy az egyszerűség” (72), akkor ezek szerint a beszédmű nyelvészete viszont egy „akármilyen” (és akármennyire absztrakt) grammatikát keres, nem pedig a valóságos beszédtevékenység alapján állót, azt a bizonyos fejünkben lévő, amelynek alapján mi, hús-vér emberek beszélünk, illetve mások beszédét megértjük, és a leírásakor éppen ezért nem kell szem előtt tartanunk a fenti követelményeket, vagyis ezúttal elegendő, ha a megfigyelt tényekhez hozzárendelünk egy akármilyen magyarázó modellt, amelynek értékelésekor csupán olyan formai kritériumokra vagyunk tekintettel, mint a következetesség és az ellentmondásmentesség (vagyis a koherencia), a teljesség (nem világos ugyan, hogy ez miért lenne egyenértékű a magyarázó erővel), a működőképesség vagy az egyszerűség? Vagy ugyanez a probléma egy konkrét a b b példán: „Egészen világos, hogy a nyelv [értsd: a beszédmű] leírásában az illeszkedés szabályát a magánhangzókra, ezek két csoportjára vonatkoztatva kell megfogalmazni, mivelhogy a valóságos nyelvi összefüggés ezek között van” (76, bár ezt Szilágyi nem most mondja, hanem saját 1978-as szövegéből idézi, de a lényegét tekintve egyetértőleg) – de honnan tudjuk ezt, ha egyszer a beszélő hangsúlyozottan *n e m* eszerint beszél? Milyen értelemben valóságos akkor ez az (absztrakt) összefüggés?

A beszédműben tehát nem kell a beszélő saját grammatikáját keresni, különösen nem a nyelvet, amely mint láttuk, nem létezik, hanem egyfajta nyelvspecifi-

kus rendet. Erről a 85. oldalon többek között az áll, hogy „közege diszkrét, egymástól jól megkülönböztethető elemekből [kell, hogy] álljon (hiszen homogén, teljesen egyforma elemekből álló közegben nincs is értelme rendet keresni)”. Ez teljesen úgy hangzik, mintha a *diszkrét* és a *homogén* közvetlenül egymás ellentétei volnának, vagyis mintha nem létezhetne olyasmi, ami nem diszkrét elemekből áll, de nem is homogén – pedig például maga a konkrét beszéd folyamat éppen ilyen. Kérdés tehát, hogy a szerző szerint rend van-e/van-e rend a konkrét beszéd folyamatban, vagy csupán az itt definiált (absztrakt) beszédműben?

Az első rész végén egy rövid fejezetben foglalkozik a szerző a szinkronia és a diakronia közötti viszony kérdésével (133–142). Itt többek között ezt olvassuk: „A vizsgálat tárgyának és a kutatás módszerének megválasztása során a kettő világos megkülönböztetése nemcsak lehetséges, hanem szükséges is. Magában a vizsgálat tárgyában azonban a szinkronia és a diakronia „területei” korántsem válnak ilyen világosan külön. Inkább olyanformán van ez, hogy a kutató mindig tudhatja, és tudnia is kell, hogy ő éppen mivel foglalkozik, mit vizsgál, és annak értelmezésére milyenfajta modellt alkot, de ezt nem szabad úgy érteni, hogy akkor e kétféle kutatási szemponthoz két külön, a másiktól bizonyos értelemben független vizsgálati tárgy is tartozna. Tulajdonképpen ugyanazt vizsgáljuk mindkét esetben, csak más-más szempontból” (134). Ez világos beszéd, és egyet is érthetünk vele. Csakhogy: nem éppen ugyanígy állunk-e a beszédmű és a beszédtevékenység nyelvészetével is? A szerző szerint feltehetőleg nem, mivel néhány lappal korábban a következőt olvassuk: „A beszédtevékenység, illetve a beszédmű nyelvésze két különböző nyelvészet ugyan, ez azonban nem jelenti azt, hogy alternatívái is volnának egymásnak olyan értelemben, hogy akár az egyiket, akár a másikat műveljük, mindenképpen ugyanazt vizsgáljuk, csak más szemszögből és más módszerekkel. Hiszen egyrészt nem ugyanazt vizsgáljuk egyik vagy másik esetben, hanem teljesen különböző tárgya van mindegyiknek, másrészt – éppen ennek következtében – az egyik nem helyettesítheti a másikat. Nem két párhuzamos nyelvészetről van itt szó, hanem két egymást kiegészítő kutatási folyamatról, amelyek, noha csak külön-külön lehet a hozzájuk tartozó feladatokat elvégezni, ráadásul feltételezik is egymást, sőt korlátozó feltételeket is szabhatnak egymásnak. A kettő együttesen alkotja a nyelvtudományt” (130–131). Tegye az olvasó a szívére a kezét: nem ugyanilyen meggyőző lenne mindkét idézet, ha felcserélnénk a tárgyukat, vagyis ez utóbbi szólna a szinkroniáról és a diakroniáról és az előbb idézett sorokban lenne szó a beszédtevékenység és a beszédmű nyelvészetéről? Ha pedig Szilágyi N. Sándor erre most azt mondaná, hogy nem bizony, a kettő éppen hogy nem keverhető össze, akkor a figyelmébe ajánlom a következő, ugyancsak tőle idézett mondatokat: „Miután nagyvonalakban felvázolva előttünk áll az, hogy mivel kell foglalkoznia a beszédtevékenység, illetve a beszédmű nyelvészetének, további részletezésük helyett arról lesz itt

célszerűbb szólnunk, hogy hogyan is viszonyulnak ezek egymáshoz. Hiszen ha szétválasztottuk őket, azt csak azért tettük, mert előzőleg kutatásuk megkönnyítésének céljából specifikus tárgyukat is elválasztottuk egymástól, tudva azonban, hogy a beszéd folyamatban ezek nem két valóban különválasztott egységet alkotnak, hanem szervelesen összetartoznak” (130). Mostanra az olvasó teljesen elbizonytalanodott, hogy akkor végül hogy is áll a kétféle nyelvészet egymáshoz való viszonya, csak egy valami egészen biztos: ez a megkülönböztetés legalább annyira absztrakt dolog, mint a kompetencia és a performancia, vagy éppen a szinkronia és a diakronia elválasztása.

Mielőtt áttérnék a második részre, álljon itt néhány apróbb megjegyzés az első részben érintett néhány részletkérdéssel kapcsolatban.

A 69. oldalon *A felesége mindig kísérte haza* mondatról azt mondja a szerző, hogy ez megfelelő szövegkörnyezetben elfogadható, szemben a SMNy I. (Kiefer 1992) állításával. Nos, a hivatkozott helyen sajnos valóban nem esik szó arról, milyen hangsúlyozással, s ennek megfelelően milyen mondattani szerkezettel kell érteni az idézett szósorokat. Azonban az ellenpéldákból (*Mindig a felesége kísérte haza*, *A felesége kísérte haza mindig*) kikövetkeztethető, hogy itt arról van szó: fókuszos mondatban az univerzális kvantor állhat a mondat fókusza előtt (*Mindig a felesége kísérte haza*), a fókusz részeként (*Mindig a felesége kísérte haza*), illetve az ige utáni részben (*A felesége kísérte haza mindig*), de nem állhat önmagában fókuszként (**A felesége mindig kísérte haza*) csak hangsúlyos kvantorként, de akkor egyenes szórenddel: *A felesége mindig hazakísérte*. Lapos prozódiajú mondatban is állhat a topik után, az ige előtt, de az igekötő és az ige ilyenkor is rendesen egyenes szórendű: (*A felesége mindig hazakísérte*), kivéve (egyes nyelvváltozatokban) abban a speciális esetben, amelyet a Szilágyi által konstruált szövegkörnyezet tesz lehetővé (*A felesége mindig kísérte haza*). Azonban az általa az SMNy-ből idézett helyen nem ez utóbbiról, hanem az egyértelműen helytelen **A felesége mindig kísérte haza* mondatról van szó – bár, megengedem, félreérthető fogalmazásban.⁸ Ezzel kapcsolatban megjegyzem még, hogy itt egy elhamarkodottan (pontosabban félreérthetően) helytelennek minősített mondatról van szó, nem pedig arról az esetről, amelyre a szerző a következő bekezdésben utal: „Ezért van nekünk szűkségünk Jancsira meg Juliskára: mert gyarló emberek vagyunk, és a magunk szájából sokkal könnyebben elfogadunk bármit, mint ha őtőlük halljuk. Elképzelt, de nagyon konkrét, életszerű, hiteles beszédhelyzetekbe helyezve, ugyanilyen beszélő szájába adva rögtön észrevesszük, hogy bár nekünk jónak tűnt mint

⁸ A szóban forgó mondatnak a 20. lábjegyzetben leírt tesztelésére vonatkozólag pedig vegyük figyelembe a szerző saját (mással kapcsolatban kifejtett) véleményét a 126. oldalról: „Így még az a különös dolog is megeshetik, hogy egy adott formát minden kísérleti hallgató elfogad mint (mások beszédében esetleg) lehetségest, noha valójában a spontán beszédben egyáltalán nem fordul elő.”

mondat, prototipikusan beszélő magyar ember bajosan mondaná azt úgy, vagy ha mégis, akkor mások biztosan körbecsodálnák érte” (70).

A 82. oldalon az *-ad/-aszt* végű szavak (egyébként igen érdekes és meggyőző) elemzése során azt olvassuk, hogy a **(fel)háborad ~ *(fel)háboraszt* típusú kitalált alakok „olyan idegenül hangzanak, hogy szinte sértik a fülünket”. Szerintem csak azért nem hangzik elfogadhatónak ez a két alak, mert létező többől képeztük őket, amelynek ráadásul vannak is megfelelő értelmű alakjai: *felháborodik ~ felháborít*. Ez a produktív szóképzés lexikális blokkolás néven ismert korlátja. (Az *-ad/-aszt* ráadásul nem is produktív, tehát már csak ezért sem csodálkozhatunk azon, hogy ha mégis új szót alkotunk vele, az szokatlanul hangzik.) Viszont miért ne létezhetne mondjuk olyan szó, mint *koporad/koporaszt, pacuhad/pacuhaszt*, és így tovább? Lehet, hogy a magyar beszélők statisztikai többsége szemében ezek is teljesen elfogadhatatlannak bizonyulnának, de ezt előbb meg kellene vizsgálni, és nem lehet azon az alapon kijelenteni, hogy a meglévő *-ad/-aszt* végű szavak mindegyike (igekötő nélkül számolva) kétszótagú, és hogy a **(fel)háborad ~ *(fel)háboraszt* „sérti a fülünket”.

A 94. oldalon ezt az önironikus megjegyzést találjuk: „Az ezt közvetlenül követő mondat pedig azt is sejteti, hogy mikor ezt írtam, a tudóssá válás kórsága már elég előrehaladott állapotában pusztított bennem, hiszen az már éppen olyan, amilyeneket csak nagy tudósok szoktak írni, ha már végképp nem boldogulnak valamivel: »És itt most már olyan mélyre kellene hatolni a társadalmi objektivitás kérdésébe, hogy az meghaladná az itt kitűzött feladatok körét« (Szilágyi 1972, 181).” Nos, a kórság – úgy látszik – nem múlt el nyomtalanul: „Ennek a dolgozatnak ugyanis nem feladata egy teljes magyar fonológiának még csak a felvázolása sem” (143); „Annak azonban, hogy itt mit kell csinálni és hogyan, most a szemléltetésére sem térek ki részletesebben” (177); „nem marad más hátra, mint hogy a teljes rendszert írjam így le, töviről hegyire aprólékosan végigelve minden problémát; ezt egyébként szeretném is egyszer kíváncsiságból elvégezni” (230).

A 120. oldalon a 60. lábjegyzetben ezt írja: „de ha a rossz mondatok annyira tömegével fordulnak elő, ahogyan azt Chomsky állítja, akkor ez lényegében azt jelenti, hogy a beszélő a kompetencia szabályainak kritériumait az esetek nagy részében egyszerűen nem veszi figyelembe. De akkor minek alapján állíthatjuk, hogy a kompetencia a beszéd alapja?” Azon az alapon, hogy a rossz mondatokról maga a beszélő is meg tudja állapítani, hogy rosszak.⁹

A második részben, amely „A beszédmű-fonológia módszere” címet viseli

⁹ Vö. ... de ha a bolti lopások annyira tömegével fordulnak elő, ahogyan azt a rendőrség állítja, akkor ez lényegében azt jelenti, hogy az emberek a hetedik parancsolatot az esetek nagy részében egyszerűen nem veszik figyelembe. De akkor minek alapján állíthatjuk, hogy a tízparancsolat a helyes viselkedés alapja?

(143–234), a szerző először is megadja a beszédmű fonológiájának néhány korlátozó feltételét, vagy másképpen néhány deduktív univerzálét.¹⁰

A (6) univerzáléban („Minden beszédművet elsődlegesen emberek hoznak létre, és emberek értenek meg olyan módon, hogy ehhez anatómiai és pszichológiai adottságaikon kívüli, külső eszközökre nincs szükségük” (145)) megint elvonatkoztatással találkozunk, mégpedig kétszeresen: egyrészt elvonatkoztat a szerző a 8. lábjegyzetben említett különféle beszéd-létrehozó technikai eszközöktől, másrészt a csak eszköz segítségével beszélni vagy hallani tudó fogyatékosoktól. Ez megint ésszerű elvonatkoztatás, de akkor is elvonatkoztatás. Ugyanígy a (10) univerzáléban már egyenesen ezt olvassuk: „... bármely nyelvű beszédmű megértése közben a hallgató a beszédműbeli hangok egyénre jellemző sajátosságaitól eltekint, éppen ezért a beszédmű vizsgálata közben a nyelvész is ugyanígy jár el” (146). Vészesen közel járunk a Chomsky-féle ideális beszélőhöz, akinek nincsenek egyéni beszédsajátosságai, memóriakorlátozásai, véletlenszerű tévesztései, nyelvbtlásai, hiszen a hallgató ezektől is eltekint a beszédmű megértése során, tehát a nyelvész is nyilván ugyanígy jár el!

Újabb absztrakció a (11) univerzálé: „Az emberi hangképző szervekkel létrehozható hangoknak az egyénre jellemző sajátosságok figyelmen kívül hagyásával megállapítható állományának (véges számú) összességét az emberi beszéd egyetemes hangkészletének nevezzük” (146). Ha elég sok (egyéni) árnyalattól eltekintünk, valóban létrehozható lenne elvben egy ilyen egyetemes hangkészlet, de kezelhetetlenül sok elemből állna, ha nem éppen végtelen számúból: ugyanis az egyes nyelvek egymásnak nagyjából megfeleltethető hangtípusai távolról sem egyformák.¹¹ Tehát „egyetemes hangkészlet” olyan formában, ahogyan ezt a szerző itt érti, csakis további masszív absztrahálás segítségével hozható létre. Tovább bonyolítja a helyzetet a (16) univerzálé, amely szerint egyes hangképző szervek pozíciója „folytonos átmenettel változtatható két elvi szélső hely között, a köztes pozíciók számának tehát nincs elvi maximuma. A lehetséges pozíciók bármelyikével létrehozott hang hozzátartozik az egyetemes hangkészlethez” – de ha így van, hogyan lehet az egyetemes hangkészlet véges? Igaz, a (25) univerzálé később kimondja, hogy egy-egy nyelvben nem játszhat szerepet minden ilyen elvileg lehetséges átmeneti pozíció, hanem csupán ezek közül néhány, de ez

¹⁰ Az (5) számú univerzálé így kezdődik: „Mivel rendet csakis diszkrét, egymástól megkülönböztethető elemekből álló közegben lehet megvalósítani, minden beszédmű szükségszerűen olyan diszkrét elemekből kell hogy álljon, amelyek egy részének valamilyen tulajdonságban különböznie kell a többitől” (145). Hogyhogya az elemek *egy részének* különböznie kell a többitől? Más részének nem? Nem az *összes* diszkrét elemnek kell különböznie az *összes* többitől?

¹¹ Például tudvalevő, hogy a magyar [b] és az angol [b] a legtöbb helyzetben nem ugyanaz a hang, és itt szándékosan mondom olyan példát, ahol a különbség nem annyira feltűnő, mint mondjuk a két nyelv [t]-je vagy rövid [i]-je közötti.

nem változtat azon, hogy a nyelvek összességében előforduló hangok összessége kezelhetetlenül nagy számot ad, és csakis akkor nem végtelen, ha diszkrét hangegységekben, nem pedig valóságosan előforduló hangsorokban gondolkodunk.

A (13) univerzáléban leírt kétféle hangkeltési mód¹² mellől hiányzik a harmadik, talán a legfontosabb: a rezgő hangszalagok révén létrehozott *z ö n g e*. Remélem, ezt nem úgy kell értelmezni, mintha a zöngé a két leírt hangképzési mód egyikének aloscete lenne.¹³

A (20) univerzálé szerint „Mivel az ember több hangot egyidejűleg nem tud kiejteni, csak egymásután, minden beszédmű szükségszerűen időben lineáris” (148). Ez azonban nem igaz a konkrét beszédfolyamatra, csak a diszkrét egységekől álló absztrakt beszédműre. A (21) univerzálé („Mivel a lineáris hangszekvenciák közül az emberi hangképző szervekkel nem lehet mindegyik elvileg létrehozható kombinációt kiejteni, az ilyenek [értsd: azok, amelyeket nem lehet] egyetlen beszédműben sem fordulhatnak elő, azaz minden beszédműben korlátozások vannak arra vonatkozólag, hogy milyen szekvenciák lehetségesek, és milyenek nem”) megfogalmazása túl abszolút. A korlátozások rendszerint nyelvspecifikusak, és nem egyszerűen azon alapulnak, hogy mit lehet, és mit nem lehet emberi hangképző szervekkel produkálni.

„A fonológiai modell felépítésének lépései” című részben (152–229) a szerző lépésről lépésre felépíti a beszédmű *H - m o d e l l j é t* (hangtani modelljét), majd ennek alapján a beszédmű *F - m o d e l l j é t* (fonológiai modelljét). Először is kifejti, hogy a fonológiai elemzésnek a fonetikai leírással kell kezdődnie. Idáig rendben is lenne, csak hogy a szerző szerint a nyelvész akkor jár el helyesen, ha „adatként rögzíti a hallott anyagot, azonosítja annak lineárisan kisebb részekre már nem osztható diszkrét elemeit [...], és az ilyenkor egyetlen lehetséges módon, mégpedig fonetikai szempontból, megvizsgálja ezeket mint hangokat. A fonológia ezért kezdődik szükségszerűen a fonetikával, a módszer első szakasza pedig az, mikor a beszédmű rendjének diszkrét elemeit éppen mint közvetlenül megfigyelhető hangokat vizsgáljuk” (153). De valójában ahhoz is egyfajta implicit fonológiai elemzés szükséges, hogy egyáltalán hangokat azonosítsunk a be-

¹² „Az emberi hangképzés a hallható hangok tartományába tartozó rezgések létrehozásának fizikailag lehetséges módjai közül azon az elven alapszik, hogy egy zárt tér belső része és a külső térfél között nyomáskülönbség keletkezik. Minden ilyen elvű hangkeltés során csakis kétféleképpen jöhet létre hang: vagy úgy, hogy a két térfél között hirtelen keletkezik egy nagyobb méretű nyílás, és az egyik térfélből a másikba áttóduló levegő léglökésszerű mozgása kelt pillanatnyi hangot, vagy úgy, hogy a két térfelet elválasztó falon kisebb méretű nyílás keletkezik, s az ezen hosszabb ideig átáramló levegőnek a nyílás falához súrlódása kelt folytonos (azaz hosszan kitartható) hangot” (146–147).

¹³ A 15. lábjegyzetben pedig a *hang* szó kétértelműségének (‘sound’ vs. ‘voice’) „nyelvi csapdájába” esik bele a szerző, amikor a beszédhangok definiálhatatlanságáról kezd beszélni, de aztán észrevétlenül áttér a *férfi hang*, *női hang*, sőt *kedves hang* és társai említésére.

széd folyamatban. A fonetikus persze sok mindent vizsgálhat a hangfolyamatban az absztrakt beszédhangok azonosítása nélkül is, de a beszédhangok mint olyanok vizsgálata nem a fonológiai elemzést logikailag és a gyakorlatban megelőző, hanem azt – legalábbis annak kezdeti lépéseit – logikailag követő, és a gyakorlatban is legfeljebb velük párhuzamosan végezhető feladat.¹⁴

A 156. oldalon a 26. lábjegyzetben azt olvassuk, hogy a magánhangzók inhe-rens perceptuális magassága, amely a szerző szerint jól korrelál második formán-suk frekvenciájával, suttogott beszédben tesztelhető a legjobban, mert így a zöngé magassága (az alaphangfrekvencia) „nem nyomja el a magánhangzó saját hangját”. Csakhogy a suttogásnak is van saját magassága, amely akaratlagosan befolyásolható, ráadásul a második formáns abszolút frekvenciája semmit sem számít a magánhangzó minősége szempontjából, csakis az alaphanghoz viszonyított frekvenciakülönbség, vagyis a formáns relatív frekvenciája.

A 161. oldalon a szerző az addigiakat összefoglalva megjegyzi, hogy absztrakt egységeket mindezidáig nem posztulált. Dehogynem: már maga a hang is absztrakt egység, amelyhez a beszéd folyamat szegmentálásával és az így nyert szegmentumok számos fonetikai jellemzőjének a definíciójukból való elhagyásával jutott el. Megjegyzi továbbá, hogy mindeddig úgy tett, mintha egy szót sem értene az elemzett beszédműből, vagyis mintha teljesen ismeretlen nyelvű beszédművet vizsgálna. De akkor hogyan jutott el a hangkészlet, sőt a szűkített hangkészlet fogalmához? És ha a vizsgálat során a hangsorok jelentésével nem kell törődni, akkor hogyan állapítja meg, hogy a korlátozások megfogalmazásakor mit kell a nyilaktól balra írni, vagyis hogy a megfigyelt hangkapcsolatot mi helyett, melyik kizárt hangkapcsolat helyett találjuk? A dinamika máris be van csempészve a leírásba, ha nem csupán annyit mondunk, hogy a [kb] kapcsolat előfordulása kizárt, hanem azt is hozzátesszük, hogy „bárhol, ahol csak [kb] kapcsolatra számíthatnánk, helyette mindig a [gb] kapcsolatot fogjuk találni” (165). Akárhogy is nézem, ez bizony egyedül a nyilak irányában tér el a szokványos újraíró szabályoktól. És vajon miért nem esik szó azokról a korlátozásokról, amelyeknek esetében a kizárt kapcsolat helyett nem kapunk semmit, pl. *||tya, *o||, *ö||, stb.?

¹⁴ Mivel itt kezdődik a szorosan véve fonológiai része a dolgozatnak, itt merül fel először az az általános probléma, hogy a szerző nem tisztázza, milyen átírási rendszert használ. Például a *zs* és *dzs* betűnek megfelelő beszédhangokat a 166. oldalon a megfelelő IPA-jelekkel írja át, de általában az ún. egyezményes magyar átírást (vagyis magukat a betűjeleket) használja (például a *zs*-re a 174. oldalon), kivéve, hogy a mássalhangzó-hosszúságot kettősponttal jelöli. A *gy*-nek megfelelő hangot általában *d^y*-vel írja át, bár a 202. oldalon *gy*-vel, az *ny*-nek megfelelőt viszont mindig *ny*-nyel. A 155. oldalon az idézett (még elemzetlen) szekvenciát hangsúlyjelekkel, viszont a megfelelő beszédmű-modellt hangsúlyjelek nélkül írja, de nem jegyzi meg, hogy ez a modell felépítésének kezdeti stádiuma miatt van-e így, vagy valamilyen más okból.

A 176. oldalon ez áll: „itt még mindig a beszédészünettől beszédészünetig terjedő szekvenciákkal foglalkozunk, tehát a különböző korlátozások közül csak azokkal, amelyek az ilyen szekvenciák bármely helyén érvényesek, akár van szóhatár az egyes hangok közt, akár nincs. Éppen ezért itt módszertani szempontból arra kell ügyelni, hogy mindig egész szavak egymáshoz kapcsolásával próbáljuk ki, hogy a vizsgált kapcsolat megengedett-e vagy kizárt”. Először is nem világos, miért is olyan fontos, hogy csak egész szavakkal próbálkozzunk. Mi van akkor, ha egy kombináció szóhatáron nem fordul elő, de toldalékhataáron igen? Másodszor, ha a megengedett kombinációk kipróbálásához szavak egymáshoz illesztését írjuk elő, megsértjük azt az alapelvet, hogy a H-modellben semmilyen morfológiai információra, így a szóhatárra sem vagyunk tekintettel. Ráadásul például a *kutya* szekvenciáról, ha véletlenül nem lenne ilyen morféma, azt kellene mondanunk, hogy kizárt, mert nincs szó elején #*tya*, se #*utya*, sem pedig szó végén *uty*#. Vagyis például a *putya* szekvenciát szavak egymáshoz illesztésével sehogyan sem tudjuk létrehozni. Azt jelentené ez, hogy a *putya* nem lenne (hangtanilag) lehetséges, mint magyar beszédmű része? Található olyan hangtani korlátozás, amely ezt a szekvenciát kizárja?

A 177. oldalon azt olvashatjuk, hogy „A [p^b] definíciója természetesen ugyanaz, mint a [p]-é, hiszen amúgy egyformán [p] mindkettő.” Ez felettébb meglepő, hiszen a [p⁰] esetében hozzátette, hogy [0-hangzás] (később pedig az [i^x] esetében is azt, hogy <mély>; lásd lejjebb). Nem kellene például azt mondani, hogy a [p^b] [- zöngés], de <+ zöngés>? Ha erre a szerző azt válaszolja, hogy nem bizony, mert (ezúttal) az index azt jelzi, hogy „mi helyett” áll a [p], a *p* betű pedig azt, hogy hogyan hangzik, akkor viszont felmerül a kérdés, hogy a [p⁰] helyett nem inkább [0⁰]-t kellene írni? Eléggé eltávolodtunk már attól az elhatározástól, hogy a beszédmű modellje csak olyasmiről szólhat, ami konkrétan benne van a beszédműben. Az a tudás, hogy a [p^b] úgy értendő, mintha /b/ lenne, de úgy hangzik, mintha /p/ lenne, hol van benne a beszédműben? Hiszen még a hallgató is csak következtetés (vagyis nem hallás) útján jöhet rá, hogy a *láp felé*-ben lábat vagy lápot kell-e értenie! Kinek az „erre vonatkozó tudásáról” van itt szó egyáltalán? (A szövegben tudásunk áll – ez nagyon kényelmes, mert semmire sem kötelező megfogalmazás.) A továbbiakban a szerző azt írja, hogy „az indexelést csak akkor tudjuk biztosan elvégezni, ha a kérdéses hangkapcsolat elemei között hangalakhatár van”. De hiszen a H-modellben nincs más határ, csak a beszédészünet!¹⁵ Ezen az alapon a [p^b]-féléknek nem a H-modellben, hanem az F-modellben lenne a helyük. És erre nem érvényes ellenérv, hogy a zöngésségi hasonulás szóhatáron is végbemegy, hiszen a H-

¹⁵ Ezt még a 179. és a 185. oldalon is újfent megerősíti a szerző.

modellben szóhatár sincs. A *Viktor/piktor* kérdésről¹⁶ azt olvassuk, hogy a kettő közötti etimológiai különbségről való tudásunkat nem vehetjük figyelembe, mert nem az adataink közvetlen vizsgálata alapján szereztük. Igaz, de a *láp felé*-ről szóló tudásunkat sem.¹⁷

A 182. oldalon az 59. lábjegyzetben kiderül, hogy az *ábrázolás* nem jó műszó, mert nyilván a nyelvész az, aki ábrázol, tehát az ábrázolás nem lehet benne a beszédműben. Ezzel kapcsolatban a szerző is utal rá, hogy a *representation* nemcsak ábrázolást, hanem képviselést is jelöl, vagyis az eredeti angol műszó nem feltétlenül utal a nyelvész elemző munkájára. Egyébként pedig a H-modell meg az F-modell lényegében ugyanaz, mint a felszíni ábrázolás meg a mögöttes ábrázolás, csak annyiban különböznek, hogy a H-modellbe eleve bele van építve jó pár absztrakt/mögöttes mozzanat. Mellesleg, ha már a generatív fonológia mögöttes ábrázolásairól van szó, a 189. oldalon megtudjuk, hogy „Az pedig, hogy mi kerül a mögöttes ábrázolásba, általában azon múlik, hogy a különféle lehetőségek kipróbálása során melyik bizonyul a legpraktikusabbnak a felszíni ábrázolások levezetésének megoldására”. Akárcsak az F-modellben, mondhatnánk erre; de azért van egy fontos korlátozó szempont: minden morfémának (a nyilvánvalóan szuppletív eseteket leszámítva) egy és csakis egy mögöttes ábrázolása van, ebből vezetendő le az összes megfigyelt felszíni alak. (Egyébként ez is így van az F-modellben is, csak a levezetés – a modellálás – iránya fordított.)

A 183. oldalon a megkülönböztető jegyek elméletét bírálva azt mondja a szerző, hogy „Ami tehát igazából egy tulajdonság, az most mint önálló építőelem jelenik meg, a fonéma meg nem úgy, mint olyan alapegység, amely az illető tulajdonsággal jellemezhető, azaz megvan benne az a tulajdonság, hanem mint olyan szerkesztett egység, amely a megkülönböztető jegyekből van felépítve.” Tekintsünk most el a fonémától, amely a szerző szerint úgyszólván fölösleges, és értsük a fentieket úgy, hogy valójában a beszédhangról és annak tulajdonságairól van szó.¹⁸ A bírálat lényege tehát az, hogy a szegmentum tulajdonságait a szegmentum építőelemeivé emelni nem helyénvaló. Ebben a szerzőnek igaza is lenne, ha a beszédhang tényleg valamilyen dolog lenne (mint az alma), amelynek tulajdonságai vannak, nem pedig építőelemei. Csakhogy a be-

¹⁶ Vagyis arról, hogy ezekben a szavakban [kt] vagy [kst] van-e.

¹⁷ Legfeljebb akkor, ha az „írott beszédművek”-ről szóló tudásunkat is ideszámítjuk. De a 144. oldalon lévő (1) definíció (univerzálé) és az ahhoz fűzött megjegyzés („Mi azonban most csak a hangos közlés során létrehozott beszédművekre leszünk tekintettel”) már feledésbe merült? És ha az írott alakkal való illeszthetőség is legitim szempont, akkor vajon az *afgán* modellje [avgán] vagy [av^fgán] lesz, az *abszurd*-é [apszurd] vagy [ap^bszurd]?

¹⁸ Ez a szerző szándékaival is egybeesik, hiszen a 184. oldalon ezt írja: „Alapegységre természetesen nekünk is szükségünk van, de erre a célra a hang nagyon jól megfelel, hiszen ez megvan készen, ki sem kell találni.”

szédhang, mint már mondtam, absztrakció, sőt absztraktum: a „tulajdonságok” maguk alkotják a beszéd folyamatot, és ezekből – még csak nem is a beszélők, ahogyan maga a szerző is rámutat (106), hanem – *mi nyelvészek* hozzuk létre a beszédhangot (az absztrakt beszédmű absztrakt szegmentumai, tehát kb. a fonémák alapján).¹⁹

A 206. oldalon kezdődő, „A magánhangzó-harmónia” című pont bevezetésében ezt olvassuk: „Úgy gondolom, ha erről nem szólok, azt többen egyenesen hiányolták volna, hiszen a magánhangzó-harmónia értelmezése kimondatlanul is amolyan »Hic Rhodus, hic salta« lett a fonológiai elméletek tesztelésében: ha még ezt is értelmezni lehet velük, akkor már komolyan lehet őket venni.” Nos, éppen az irodalomban burjánzó számtalan féle megoldás létezése jelzi, hogy *v a l a m i l y e n* leírást a magyar magánhangzó-harmóniáról viszonylag könnyű készíteni. Az itt bemutatott leírás is teljesíti azt a minimális feltételt, hogy az adatokat úgy-ahogy lefedi. Azonban az igazi próbakő az, hogy ez hogyan történik, jobb-e, megvilágítóbb-e az adott elemzés az összes többinél. Azt szokták mondani, hogy egy jó fonológiai leírás olyan, mint egy jó kesztyű: nem elég, ha a kéz befér, az sem árt, ha pontosan ráillik a kézre, azaz nem elég, ha minden megfigyelt adat megmagyarázható az adott modellben, arra is kell törekedni, hogy semmi olyat ne engedjen meg a modell, ami az adatokban nincs meg. Ekkor van ugyanis a leírásnak jósló (prediktív) ereje.

A *sír-ba* : *szív-be* különség magyarázatául a szerző azt a megkülönböztetést vezeti be, hogy a *szív*-ben <magas> hangrendű /i/ szegmentumot, míg a *sír*-ban <mély> hangrendű /i^x/ szegmentumot tételez fel. Az /i^x/-féle „absztrakt szegmentumok” felhasználása és a velük járó abszolút neutralizáció a korai generatív fonológia kedvelt – de már régóta nem elfogadott – megoldása volt; az ellenérvekre vö. pl. Lass (1984: 208–214). Ha ugyanis ilyen szegmentumokkal dolgozunk, felmerül a kérdés (például), hogy mi zárja ki az */üve^xg-nak/, */vidé^xk-nak/ ~ */vi^xdé^xk-nak/ típusú alakok létezését? A 215. oldalon bevezetett /he^xrnyó/ /e^x/-je nemcsak absztrakt, hanem tökéletesen önkényes is: pontosan ugyanez lenne az eredmény, ha /hernyó/ lenne a szó F-modellje. Ugyanígy az olyan szavak első

¹⁹ A tulajdonságok és az építőelemek közötti megkülönböztetés amúgy is túl abszolút. Például a *baba* szó néhány tulajdonsága, hogy kiejtéséhez így fogunk hozzá: ajkainkat összezárjuk/nem nyitjuk szét; megindítjuk a légáramot a tüdőből kifelé; a hangszalagokat olyan állásba hozzuk, hogy a kiáramló levegőtől rezegni tudjanak, mégpedig a szájüregben egyre növekvő légnyomás ellenére; a nyelvet az [a]-hoz szükséges (hátsó alsó) helyzetbe állítjuk; az állkapcsot nyitni kezdjük, miközben az ajkak összezártságát még mindig fenntartjuk; a hangszalagok rezgését fenntartva kerekíteni kezdjük, majd felpattantjuk (hagyjuk felpattanni) az ajkakot; folytatjuk az ajkak tág és lazán kerek állásának kialakítását; eközben az állkapcsot tovább nyitjuk, majd zámi kezdjük; az ajkakot ismét közelítjük, majd összezárjuk; stb. Ezek a mozzanatok tehát mind-mind a *baba* szó kiejtésének a *t u l a j d o n s á g a i*. Erre „jön a nyelvész a szegmentálójával” és megállapítja, hogy ez a szó a következő *r é s z e k b ő l* áll: *b, a, stb.*

magánhangzója esetében, mint *virág*, *tégla*, sőt *derék*. Az, hogy az ilyenek nem vegyes, hanem mély hangrendűek (215), csak játék a szavakkal. Ha pedig a *hernyó* nem vegyes, hanem mély hangrendű, vajon mi akadályozza meg a szerzőt abban, hogy még tovább menjen, és azt mondja, hogy az *október* sem vegyes, hanem /o^yktó^yber/, ahol /o^y/ = [+ hátsó, <magas>]? Ha esetleg az tartaná vissza, hogy erre semmi szükség, akkor: mi szükség a /he^xnyó/-ra? Továbbá: Honnan tudjuk, hogy a *kék* modellje /kék/ vagy /ké¹k/-e?²⁰ A *szegény* elképzelhető modelljei egyenesen hatfélék lehetnének: /szegény/, /szegé¹ny/, /sze^xgény/, /sze^xgé¹ny/, /szégény/ és /szégé¹ny/. Ezek persze nem mind egyaránt indokoltak, de a leírásban semmi sincs, ami bármelyiküket megakadályozná.

A magánhangzó-harmóniáról szóló részben a vázolt általános problémákon kívül, illetve azokkal összefüggésben a következő apróbb kifogások merülnek fel: 208. oldal: „például az */a/ ~ /o/ ~ /e/ ~ /ö/ megfelelés egyazon toldalékban kizárt” – mármint akkor, ha a *házak* ~ *botok* ~ *kezek* ~ *tökök* váltakozásban ez a négy magánhangzó nem a toldalék része. Némi körköröséget vezet be a dologba, hogy a későbbiekben éppen erre, a négyes váltakozás kizárására támaszkodva jelenti ki a szerző, hogy például a többesjel előtti, négyes váltakozású magánhangzó nem tartozik a többesjelhez. 211. oldal: „A fonetikai jellemzők az egyes hangok képzésével vannak kapcsolatban [...], és ezeknek semmi közük ahhoz, hogy a magánhangzók hogyan kombinálódhatnak egy szón belül” – ez azért erős túlzás; azt jelenti, hogy teljesen feladjuk a harmónia fonológiai magyarázatát. Lejjebb: az /é¹/-re egyáltalán nem lenne szükség, ha nem akarnánk mindenáron kétirányúvá tenni a magánhangzópárok közötti megfelelést. Ha azt mondanánk, hogy a *-nál/-nél*-ben /á/ van (vö. *nálam*), az *-ék*-ben pedig /é/, és az előbbi /é/-vel váltakozik, az utóbbi pedig nem váltakozik, akkor máris megszabadulnánk az /é/ és /é¹/ közötti különbségtől. A 215. oldalhoz: A hangsúly (ha van egyáltalán mellékhangsúly a magyarban és az mechanikusan minden páratlan szótagra esik) nem lehet szempont, hiszen akkor például a *fotel-ben/ban* mellett *klubfotel-ben/*ban* lenne várható, a *roller-ezik/ozik* mellett pedig *átroller-ezik/*ozik*, viszont *vissza-roller-ezik/ozik*, de megint *előreroller-ezik/*ozik*, és így tovább.

A kötetet „A legfontosabb tanulságok” című rövid rész zárja (230–234). E tanulságok között a 2. számúban ezt olvassuk (230. oldal): „A beszédműnek ugyanis nincs »felszíne« meg valami rejtett »mögöttes síkja« vagy »lényegi oldala«: itt minden a felszínen van, sőt nincs is más, mint a felszín, amelyet viszont éppen ezért nem is volna sok értelme így nevezni.” De akkor a 0 indexű dolgok (vagy a bármilyen indexes dolgok) micsodák? Ha ezek a felszínen vannak, akkor valóban nincs sok értelme ezt a szintet felszínnek nevezni.

Befejezésül: talán méltánytalannak tűnik, hogy a fentiekben elsősorban az is-

²⁰ Az /é¹/ olyan é-t jelöl, amely soha nem váltakozik á-val, mint pl. az *-ért* toldalékban.

mertetett kötet egyes állításaival szembeni fenntartásaimnak adtam hangot, ahelyett, hogy a szerző álláspontját részletesen illusztráltam, összefoglaltam volna. Azt hiszem azonban, hogy az olvasó akkor jár a legjobban, ha a teljes elemzésnek egy recenzióban lehetséges jó-rossz összefoglalása helyett magát az eredeti művet veszi a kezébe, és azt olvassa el. Erre biztatok mindenkit; ha a fentiekkel csupán annyit sikerült elérnem, hogy felhívtam az olvasó figyelmét erre a tényleg egyedülállóan izgalmas munkára, már nem volt hiábavaló ennek a recenzióknak a közreadása.

Siptár Péter

Hivatkozások

- Chomsky, Noam (2003), *Mondattani szerkezetek – Nyelv és elme*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Durand, Jacques – Siptár Péter (1997), *Bevezetés a fonológiába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) (1992), *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lass, Roger (1984), *Phonology. An introduction to basic concepts*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Szilágyi N. Sándor (1972), *A hat kategóriás fonológia módszere és elmélete*. Egyetemi szakdolgozat, Kolozsvár. Kézirat.
- Szilágyi N. Sándor (1978), *Világunk, a nyelv*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. (Második kiadása: Osiris Kiadó, Budapest, 2000.)
- Szilágyi N. Sándor (1980), *Magyar nyelvtan. Első rész*. Tankönyv a pedagógiai liceumok IX–X. osztálya és a filológia-történelem szakprofilú liceumok XI. osztálya számára. Editura Didactică și Pedagogică, București.
- Szilágyi N. Sándor (1998), *Elmélet és módszer a fonológiában*. Doktori értekezés, Kolozsvár. Kézirat.

András Cser: The typology and modelling of obstruent lenition and fortition processes²¹

Akadémiai Kiadó, Budapest. 2003. 141 o.

A „The typology and modelling of obstruent lenition and fortition processes” (A zörejhangok gyengülési és erősödési folyamatainak tipológiája és modellezése.)

²¹ Köszönöm a gondos korrektúrát és a hasznos javaslatokat Oszkó Beatrixnak és az anonim lektornak.

című könyv a szerző doktori disszertációjának (Cser 2002a) angol nyelvű változata.²² A disszertáció néhány fejezete megjelent az NyK-ban is (Cser 2002b).²³

A tanulmány rendkívül impresszív és érdekfeszítő. Azon túl, hogy a germán – és egy-egy példa erejéig más indoeurópai, valamint török, finnugor és dravida – nyelvek obstruensrendszerének változásait precízen és lényegre törően foglalja össze és a szakirodalom értő és kritikai ismertetését adja, egy olyan témában tudja új összefüggésekkel gazdagítani a fonológiát, amelyről könyvtárnyi szakirodalom lelhető fel. Mielőtt részletesebben szólnánk a könyvben tárgyaltakról, tekintsük át a felépítését 0. fejezet Preliminary (Bevezetés) (7–14); 1. fejezet Treatments of lenition and fortition in historical linguistics (A gyengülések és erősödések a történeti nyelvészeti szakirodalomban) (15–27); 2. fejezet Sonority (A hangzósság) (28–43); 3. fejezet The typology of consonant systems (A mássalhangzórendszerek tipológiája) (44–59) 4. fejezet Sonority changes in the non-Germanic languages (Hangzósságot érintő változások a vizsgált (nem germán) nyelvekben) (60–83) 5. fejezet A survey of the history of the Germanic obstruent system(s) (A germán nyelvek zörejhangrendszerének változásai) (84–106) 6. fejezet Phonological interpretation (A megfigyelt jelenségek fonológiai modellezése) (107–120) 7. fejezet General summary (A dolgozat összefoglalása) (121–122) Appendices (Függelék) (123–131) Abbreviations of languages (A nyelvek rövidítése) (133–134) References (Irodalom) (135–141).

A bevezető részben (0. fejezet) elsőként a témaválasztás indoklását olvashatjuk. Mint ismeretes, a gyengüléssel és erősödéssel kapcsolatos szakirodalom igen bőséges, hiszen a téma szinte megkerülhetetlen a fonológiában. A szinkrón nyelvészetben talán kevésbé központi kérdés, a történeti fonológiában viszont mindenképpen az. Ennek ellenére, mint Cser megállapítja, ezek a fogalmak gyakran nincsenek kielégítően definiálva. A leníció ugyan intuitive frappáns fogalom, a használata mégis meglehetősen sok nehézségbe ütközik: „Lenition is one of the most widely used categories in diachronic phonology, but a detailed analysis of how it is treated in the literature shows that it is ill-defined and poorly understood and consequently capable of causing confusion in scientific discussion.”²⁴ (121).

A könyv célja, hogy a gyengülést a hangzósság fogalmán keresztül összefüggésbe hozza a mássalhangzórendszerek implikációs viszonyaival. A szerző úgy véli: „[...]those typological statements which function as explanatory principles

²² A fejezetcímek és az idézetek magyar fordítását Cser (2002a)-ból veszem át.

²³ Cser (2002b) nem tartalmazza Cser (2003) 2. és 6. fejezetét. Az 1. fejezet pedig rövidített változatban került közlésre.

²⁴ „A gyengülés a történeti hangtan egyik leggyakrabban használt kategóriája, azonban a rá vonatkozó vélemények elemzése jól megmutatja, hogy egyáltalán nincs kielégítő módon körülhatárolva és ezért tudományos igényű érvelésben számos félreértésre adhat okot.” (Cser 2002a: 169)

in language change are more likely to capture essential facts about human language than those which only seem to hold in a statistical sense.” (9)²⁵

Az első fejezet a diakrón (és szinkrón) fonológia leníció/fortíció fogalmát járja körül. A szakirodalom kritikai ismertetésén túl a szerző itt körvonalazza, hogy ő maga mit fog a továbbiakban leníciónak tekinteni: kizárólag a hangzósság-növekedést. Tiszta, jól körülhatárolt definíciót szeretne használni. Nem az a célja, hogy a lehető legátfogóbb leníciófogalommal dolgozzon. Cser a következő példával illusztrálja, hogy egy nehezen lehatárolható, nehezen átlátható fogalom milyen következtelenségekhez vezethet: a $\beta\tau \rightarrow \pi\tau$ vagy $\pi\delta \rightarrow \beta\delta$ típusú példákat nem szokták erősödésnek vagy gyengülésnek tartani a szakirodalomban, noha sokan úgy tartják, hogy a gyengülések hasonulást és sokszor zöngésedést jelentenek (24).

Tehát a saját definíciójából kizár olyan gyakran használt módszereket, mint a tipikus környezetek megadása, a leníciós sor²⁶ létének feltételezése vagy a hangok által hordozott információtartalom változására való hivatkozás. Leválasztja a leníció fogalmáról egyfelől a már indirekt módon említett debukkalizációt – itt ugyanis a hangzósság változásának megítélése nem egyértelmű –, az asszimilációt, illetve a kiesést. A kiesés (hangvesztés) egy vagy akár több lépésben is végbemehet. Az utóbbi esetben gyakran tartják leníciónak a szakirodalomban.

A definiálással kapcsolatos kérdések közül a környezeti leírás nehézségeit bemutató, 1.3. fejezetből szemezgetek.²⁷

(1) A gyengülésnek és erősödésnek kedvező környezetek hierarchiája (Escure 1977)²⁸

$\_C, \_## \quad \gg \quad V\_\_V / V\_\_V / V\_\_#V \quad \gg \quad ##\_\_V$

„Escure [...] sets up a full hierarchy of positions which favour lenition and, inversely, fortition and attributes to it the power to predict that if lenition occurs

²⁵ „[...] egy magyarázó elvként történetileg is alkalmazható tipológiai megállapítás nagyobb valószínűséggel írja le az emberi nyelvek egy valódi, lényeges tulajdonságát, mint egy olyan, amely statisztikai eredményeken kívül mást nem nyújt.” (Cser 2002a: 13)

²⁶ Leníciós lépések szekvenciába rendezése, mely nem ritkán eltűnéshez vezet.

²⁷ Cser (2002b) ezt a részt pár mondatban foglalja össze, ezért is térek ki itt hosszabban az ismertetésére.

²⁸ Az (1) Cser (2003: 21) által szövegesen megadott, egyszerűsített hierarchiát reprodukálja ábraként. Jelmagyarázat: $\_C$ = kódában (mássalhangzó előtt), $\_##$ = szünet előtt, $V\_\_V$ = intervokalikusan (közbeeső határokkal vagy anélkül), $##\_\_V$ = szünet után, magánhangzó előtti pozíció.

at any point in the hierarchy, it will also occur in every environment above that point, and if fortition occurs at any point in the hierarchy, it will also occur in every environment below that point.” (21)²⁹

A felsorolt ellenpéldák némelyike talán magyarázható. Az egyik ilyen ellenpélda a fenti (1) ábrán bemutatott hierarchiára az angol „lebbentés” (flapping, $\tau \rightarrow P / V \_ V$), amely intervokalikus gyengülés, de nem implikálja a kódabeli vagy szóvégi hasonló folyamatot. Erre magyarázatot adhat a VC-fonológiában található különbségtétel a magánhangzós (vocalic) és a mássalhangzós (consonantal) gyengülés között.³⁰ Az előbbi tipikusan intervokalikus helyzetben következik be. Hangzósabbá válással, a zörejesség csökkenésével jár (ilyen például a már említett lebbentés). Hogy az elmélet terminusait használjuk: kormányzás és engedélyezés együttes eredménye. A mássalhangzós gyengülés ezzel szemben képzési hely, illetve laringális tulajdonságok elvesztésével jár, amelyre példa a debukkalizáció ($\pi \rightarrow ?$) vagy a „delaringalizáció” (pl. $\pi H \rightarrow \pi$). Ebben az esetben a kérdéses pozíció sem kormányozva, sem engedélyezve nincsen.

A 21. oldalon említett orosz és német szóvégi zöngétlenedés (és ugyanakkor az intervokalikus zöngétlenedés hiánya), meglátásom szerint csak abban az esetben ellenpélda az Escure-féle implikációs hierarchiára, ha a szóvégi zöngétlenedést fortíciónak tartjuk.³¹

Ilyen és hasonló esetek miatt Cser később elveti a környezet alapján történő definiálást (26, 82–83). Ezen a ponton tehát markánsan eltér a – tágan értelmezett – kormányzási fonológia (Government Phonology, innentől GP) elméletcsaládban megfogalmazódó leníció fogalomtól.³² Cser a kivételes esetek közt rámu-

²⁹ „Escure a gyengülésnek és erősödésnek kedvező pozíciókat (környezeteket) teljes hierarchiába rendezi, amelyet prediktív erővel ruház fel, amennyiben egy gyengülés a hierarchia bármely pontján kényszerűen együtt jár a hierarchiában magasabban található pozíciókban előforduló gyengülésekkel és egy erősödés a hierarchia bármely pontján kényszerűen együtt jár a hierarchiában alacsonyabban található pozíciókban előforduló erősödésekkel.” (Cser 2002a: 34)

³⁰ Szigetvári (1999: 60), Dienes & Szigetvári (1999)

³¹ Cser indirekt módon érvel e mellett, amikor Hyman (1975) elemzését körkörösnek nevezi: „he [Hyman – TM] is at odds with word-final devoicing; he circumvents the problem by suggesting that since word-final devoicing is *ex hypothesi* not strengthening but weakening, strength of elements must depend on their position, e.g. a voiceless obstruent is stronger than a voiced obstruent intervocalically, but weaker finally – an explanation which runs the risk of circularity.” (20)

„[...] a szóvégi zöngétlenedéssel azonban problémába ütközik [Hyman – TM], amelyet úgy old meg, hogy mivel a szóvégi zöngétlenedés *ex hypothesi* gyengülés és nem erősödés, az elemek erőssége helyzetüktől függ; egy zöngétlen zörejhang például erősebb egy zöngésnél intervokálisan, de gyengébb nála szó végén – ez a magyarázat pedig módfelett körbenforgónak tűnik.” Cser (2002a: 33)

³² Ide tartozik többek közt a példánk szempontjából releváns Harris (1990), Harris (1997) vagy a fentebb említett VC-fonológia.

tat arra, hogy az ógörögben az intervokalikus pozícióon kívül a szó eleji is gyenge: ie. *ωι|σοσ > g. ι|σοσ 'méreg', *σεπτμ > ηεπτα 'hét' (21).

Ugyanezt a jelenséget tárgyalja Seigneur-Froli (2003: 350ff), egy olyan GP alapú elméleti keretben, amely a szó elejét amúgy hangsúlyosan erős pozíciónak tartja.

A 2. fejezet a szonoritás fogalmát járja körül. Először a hangzósság nyelvi funkcióit sorolja fel: szótagszerkezet felépítése, szótagmagra vonatkozó elérhetőségi (accessibility) hierarchia, szótagillesztési feltétel, gyengülési és egyéb fonológiai folyamatok, amelyek nem magyarázhatóak szótagszerkezeti szabályokra hivatkozva. A hangzósság akusztikai megfelelőinek rövid ismertetése után áttér a fonológiai modellek ismertetésére. Nyolc különböző szonoritásmodellt mutat be, ebből három jegygeometriai alapú (Rice, Dogil, Farmer Lekach), egy a prototipikusság és a bennfoglalás fogalmára épít (Basbøll), egy a függőségi fonológia és a forrás/szűrő modell (source/filter model)³³ ötvözéséből ered (Puppel), a maradék kettő a kormányzási fonológia (GP) és maga a függőségi fonológia (Dependency Phonology, DP) modellje.

A 3. fejezetről az 5.-ig tart az adatok rendszerezése. A könyvben kb. 60 oldalt tesz ki az adatok bemutatása és konkrét modell nélküli – de nem elméletfüggetlen – tárgyalása (44–107). Az adatok természetesen a 6. fejezetben kifejtett elméleten átszűrve kapnak értelmet, hiszen egyfelől a szerző a saját leníciódefiníciója, másrészt a rendszerbeli jelöltségről alkotott elképzelései alapján rendszerezi őket.

A 3. fejezet merítése a legtagabb: Maddieson (1984) alapján 317 nyelvből álló, rendszerezett korpuszal dolgozik. Végigveszi a mássalhangzók természetes osztályait – ebben a fejezetben a szonoránsok is szerepelnek. A szerző alaposságára jellemző, hogy az oly sokak által idézett Maddieson (1984)-et nem csupán a szokásos fenntartásokkal kezelte, hanem három, erről a műről íródott recenzió anyagát is feldolgozta és Ladefoged & Maddieson (1996)-tal is összevetette, hogy minél több hibalehetőséget kiszűrjön.

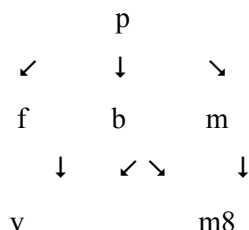
Fontos ezen a ponton kitérnünk a jelöltségi hierarchiát alátámasztó lehorgonyozottságra, amely központi terminus Cser elméletében. Azt a hangot nevezi lehorgonyozottnak, amellyel együtt jelen vannak a rendszerben azok a fonémák, amelyeket feltételez. Ez a viszony tehát az ismert implikációs viszony inverze. A szerző itt a lenícióhoz hasonlóan lazán definiált implikáció fogalmát is körüljárja. A 44. oldalon három, növekvő szigorúságú definíció ad meg. Később az adatok tárgyalásánál jelzi is, milyen értelemben áll fenn az implikáció.

Cser Maddieson (1984) és Ladefoged – Maddieson (1996) alapján felállított egy az obstruensrendszerekben megmutatkozó implikációsviszony-sémát (Cser

³³ A forrás/szűrő elméletre később visszatérek, hiszen Cser saját modelljében is hangsúlyos szerephez jut.

2003: 53, 23. ábra). Illusztrációképpen a (2) ábrán reprodukálom a séma labiálisokra vonatkozó részét.

(2)

A szerző később tovább árnyalja a képet a konkrét nyelvi rendszerek részletesebb bemutatása révén: hindi-urdu (59), izlandi (106). Egy adott hang (pl. egy zöngétlen aspirált zárhang) lehet lehorgonyzó az egyik és lehorgonyzott egy másik rendszerben: vö. az imént említett izlandi és hindi-urdu.

A 4. fejezet közel száz nem-germán nyelvből mutat be példákat gyengülésre és erősítésre, majd általánosításokat von le ezek alapján. Kiemelném a 4.7. „Systemic aspects of the changes” (A változások rendszerösszefüggései) című fejezet fontosságát, amely a tájékozódást és belső utalásokat hatékonyan segítő számozással ellátott adathalmazban segít meglátni a rendszert. A disszertáció egyik központi gondolatát érdemes hosszabb terjedelemben idéznünk: „Lenitions often result in segments that first appear in the sound system because of the lenition and the output of the change is often implicationaly dependent on its input. This is why lenitions are practically always conditioned (with the exception of palatals [...]), and [...] do not tend to end up unconditioned even in the long run: if their input completely disappeared from the system, their output would be unanchored. [...] In the case of fortitions too, there is an implicational relationship between the input and the output at least when both are obstruents. This is related to the fact that fortitions can be both conditioned and unconditioned [...] If a fortition had an output that is new to the system, then that output would be the one that should have anchored the input of the change earlier. Consequently fortitions can freely shrink phonological systems, which lenitions typically cannot.” (82)³⁴

³⁴ „A gyengülések gyakran olyan hangokat eredményeznek, amelyek a hangrendszerben addig nem léteztek, és bemenetük és kimenetük között implikációs függés állapítható meg. Ezzel függ össze az, hogy a gyengülések gyakorlatilag mindig (a palatálisok később tárgyalandó kivételével) környezetfüggők, és az adatok szerint hosszabb távon sem végződnek környezetfüggetlen változásként: ha ugyanis a bemenetük teljes mértékben eltűnne a rendszerből, a kimenetük lehorgonyzatlan lenne. [...] Az erősödések esetében szintén fennáll egy implikációs viszony a változás bemenete

A szerzőnek szemlátomást nem célja, hogy csak olyan adatokat mutasson be, amelyekre tetszetős elmélet illeszthető. Részletesen foglalkozik a problémás esetekkel is. Ezek közül kettőt emelnék ki: 4.1.3.2. kurukh, malto (dravida nyelvek): $\tau \rightarrow \tau H / V\_V$; 4.2.1.3. déli olasz nyelvjárások: $\{\beta \delta \gamma\} \rightarrow \{\varpi \Delta \otimes\} / V\_V$ és $\#\_$ (66–67).

Persze szemlélet kérdése, hogy a kivételek számbavétele feltétlenül az elmélet előnyére válik-e. Ha nem szűkítjük le a vizsgált adatok körét, szinte lehetetlen egyszerű és ellentmondás nélküli elmülethez jutni, viszont ha preparált adatokkal dolgozunk, nem a „valóságot” írjuk le. Ismereteim szerint erre a problémára nincs bevált módszer vagy recept, a nyelvészeti írások a lehetőségek széles palettáját sorakoztatják fel és a módszerek megítélése is változó. A nyelvelméletek ritkán kezelnek csupán egyetlen nyelvet. Teljes univerzalitásra viszont a leírások esetlegessége és hiányosságai, valamint a leírások módszertani eltéréseiből adódó közös nevező hiánya miatt egyelőre nem reális törekedni. Végső soron mindig szűrt empirikus anyagon tesztelhető egy elmélet. Az viszont dicséretes, ha egy szerző nem hallgatja el az ismert ellenpéldákat, a sehová sem illeszthető adatokat.

Az 5. fejezet a germán nyelvek obstruensrendszereinek alapos diakrón leírását adja. A szerző által magabiztosan kezelt anyag a 4.7-ben felállított hipotézis tesztelésére szolgál. Cser mindvégig képes a kellő részletességgel, mégis lényegre törően bemutatni számos nyelvet, illetve nyelvállapotot (gót, nyugati germán, kései óangol, közép- és újangol, ószász, ófeltnémet, közép- és újfeltnémet, alnémet, holland, skandináv stb.). Szemléletesen mutatja be a teljes mássalhangzórendszerek implikációs viszonyait, valamint különböző hangmegfeleléseket. A diakrón leírások mellett gyakran a források rövid értékelését is mellékeli, amely segíti a témában elmélyülni vágyó olvasót a hasznos és fontos irodalom meglelésében.

Ugyan a Cser által javasolt fonológiai reprezentációk a könyv terjedelméhez képest látszólag rövid részt tesznek ki (6. fejezet, 14 oldal), a célratörő és logikus felépítésű fejezet nem hagy hiányérzetet az olvasóban. A javasolt modell hordozza többek közt a már említett függőségi fonológia (DP) egyes elemeit, de lényeges pontokon eltér attól. Cser modelljében a gyökércsomóponthoz A és B elem a következő módokon kapcsolódhat: (1) időzítés szempontjából: konsekutív (egymást követő) vagy egyidejű; (2) dependencia/függőség szempontjából: szimmetrikus vagy függőségi viszonyban. Ez összesen háromféle konfigurációt

és kimenete között, legalábbis amennyiben mindkettő zörejháng. Ezzel függ össze az, hogy az erősödések lehetnek mind környezetfüggők, mind környezetfüggetlenek, viszont jellegzetesen nem szoktak olyan kimenetet eredményezni, amely a változást megelőzően ne létezett volna a rendszerben. Abban az esetben ugyanis olyan elem jönne létre, amelynek már a változást megelőzően kellett volna lehorgonyoznia a változás bemenetét. Ennek megfelelően viszont az erősödések szabadon zsugoríthatják a fonológiai rendszert, erre pedig a gyengülések nem alkalmasak.” (Cser 2002a: 121)

eredményez, hiszen a konsekutív elemek nem függhetnek egymástól, csak az egyidejűek. A 2.3.2. fejezetben leírtak szerint a DP-ben összesen kétféle, szimmetrikus vagy aszimmetrikus (fej/dependens) viszonyt definiáltak (l. 35).

Cser modelljében elveti a fő-osztály-jegyek (major class features) alkalmazását. Az artikulációs helyett akusztikai fonetikai alapú infraszegmentális rendszert dolgozott ki. Elemeit két fő osztályba sorolja: forrás elemek és szűrő elemek. Az előbbi a légáram-mechanizmust és a gégefő működését kifejező elemeket tartalmazza (pl. aspiráció vagy zöngéesség, amit az absztrakt **PT** /Phonation Type = fonációs típus/ elemek jegygeometriájával fejez ki). Az utóbbi, tehát a szűrő elemek, pedig a szájüregben képződő akadály természetét adják meg. **No** (noise = zörej) elemet a felpattanó zárhangok vagy a frikatívák, **Na** elemet a nazálisok, **Re** (resonance) elemet pedig a nem nazális zengőhangok és a magánhangzók tartalmazzák.³⁵ Ezen a két csoporton felül, kisebb módosításokkal, megtaláljuk a GP-beli unáris helyelemeket is: Cser **I** = palatalitás, **U** = velaritás, **P** = labialitás stb. v.ö. a GP egyes verzióiban szereplő **I** = palatalitás, **U** = labialitás illetve labiovelaritás, **R** = koronalitás, **@** [azaz az üres elem] = velaritás.

Cser modellje gondolatébresztő és elegánsan kiadja a rengeteg adatból leszűrt megfigyeléseket. A 6.2-ben mutatja be az egyre összetettebb mássalhangzórendszerek kiépülését a modell segítségével. Bár külön nem említi, az elemzés épít a tengelyösszevonás (tier conflation) eszközére.³⁶ Ezzel egyben ki is mondja, hogy egy adott hang fizikai megvalósulásához rendszerektől függően más-más reprezentáció társul(hat).³⁷ A 6.3. fejezetben a modell néhány következményét járja körül (zöngésségi hasonulás, szonoráns szomszédságában történő zöngéssedés, frikativizáció). A többi képzési helytől eltérően viselkedő palatálisoknak külön fejezetet szentel.

Bár a kötet eredetileg doktori disszertációnak készült – ennél fogva azt hihetnénk, hogy csak egy szűkebb kör érdeklődésére tarthat számot –, bátran ajánlható akár „középhaladó” diákoknak is. Ugyan meglehetősen sűrű, információ-gazdag szöveg, de mindezt úgy mutatja be, hogy az egyes alfejezetek önmagukban is élvezhetőek és érthetőek (a 6. fejezet persze leginkább az előzőleg bemu-

³⁵ A forrás/szűrő elméletéről (source/filter model) talán érdemes lett volna megemlíteni, hogy Fant (1960) fektette le. Gondolom a tény közismertségével indokolható, hogy Cser ezt nem tartotta fontosnak külön megjegyezni.

³⁶ Kaye, Lowenstamm és Vergnaud (1985:307ff) javasolja ezt az eszközt az I U A melódiai elemek egyes kombinációs lehetőségeinek kizárására. Eredetileg az autoszegmentális fonológiában egy „procedurális” eszközt neveztek így, amely a konkatenációs folyamatok után egyesítette a tengelyeket (McCarthy1986).

³⁷ Vö. a kormányzási fonológiából ismert univerzalitás elvét (*Universality Principle* “the same physical object will receive uniform interpretation across phonological systems” /Kaye et al 1990: 194/), amely egyfelől nyilván túl szigorú és tarthatatlan, másfelől gondoskodik arról, hogy az elmélet lehetőleg minél megszorítottabb/egyszerűbb legyen.

tatott adatok ismeretében válik érdekessé). Száz szónak is egy a vége: a könyv véleményem szerint alaplú.

Irodalom:

- Cser András (2002a), A zörejhangok gyengülési és erősödési folyamatainak tipológiája és modellezése. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- Cser, András (2002b), A zörejhang-gyengülések és –erősödések tipológiája. NyK 99: 57–147.
- Dienes, Péter – Szigetvári, Péter (1999), Repartitioning the skeleton: VC phonology. Kézirat: <http://seas3.elte.hu/szigetva/papers.html>
- Escure, Geneviève (1977), Hierarchies and phonological weakening. *Lingua* 43: 55–64.
- Fant, Gunnar (1960), Acoustic theory of speech production. Mouton, The Hague.
- Harris, John (1990), Segmental complexity and phonological government. *Phonology Yearbook* 7 : 255–300.
- Harris, John (1997), Licensing Inheritance: an integrated theory of neutralisation. *Phonology* 14: 315–370.
- Hyman, Larry M. (1975), *Phonology: theory and analysis*. Holt, Rinehart – Winston, New York.
- Kaye, Jonathan – Lowenstamm, Jean – Vergnaud, Jean-Roger (1985), The internal structure of phonological representations: a theory of Charm and Government. *Phonology Yearbook* 2 : 305–328.
- Ladefoged, Peter – Maddieson, Ian (1996), *The Sounds of the World's Languages*. Blackwell, Oxford – Cambridge, MA.
- Maddieson, Ian (1984), *Patterns of sounds*. Cambridge University Press, Cambridge.
- McCarthy, John (1986), OCP effects: gemination and antigemination. *LI* 17: 207–263.
- Seigneur-Froli, Delphine (2003), Diachronic consonant lenition & exotic word-initial clusters in Greek: a unified account. In: Stavrou-Sifaki, Melita – Fliatouras, Asimakis (eds) *Studies in Greek Linguistics. Proceedings of the 23rd Annual Meeting of the Department of Linguistics Thessaloniki*. University of Thessaloniki. 345–357. <http://www.unice.fr/dsl/tobias.htm>
- Szigetvári, Péter (1999), VC Phonology: a theory of lenition and phonotactics. PhD disszertáció. Elméleti Nyelvészet Program, Eötvös Loránd Tudományegyetem / Magyar Tudományos Akadémia <http://seas3.elte.hu/szigetva/papers.html>

Tóth Marianna